

תשובה חדשה לרבינו בצלאל אשכנזי זלה"ה

בשבח לימוד התלמוד בפלפול

תיאור התעודה וזהות כותביה / תולדות החכמים / על הפלפול /
הרקע לכתיבת האגרות / הצעת הדברים / זמן כתיבת האגרות /
מלאכת העריכה / האגרות / נספחים

תיאור התעודה וזהות כותביה

התעודה המתפרסמת כאן לראשונה מתוך כתב יד¹, מורכבת משני חלקים: האחד, אגרת תוכחה מהגאון ר' משה גאלנטי זלה"ה, ששוגרה אל הגאון ר' בצלאל אשכנזי זלה"ה בעקבות מחלוקת שעברה ביניהם. והשני, אגרת תשובות והשגות רב"א על דברי אגרת זו. עיקר דבריו של רב"א סובבים להצדיק את שיטת הפלפול בתלמוד, ולגנות השוללים אותה. בתוך כך הוא עומד על דברי רמ"ג באגרתו, ומשתדל לסותרם אחת לאחת.

המסמך אינו אוטוגרף, אלא העתק שנכתב לאחר פטירת החכמים המתווכחים². אמנם ברור מסוג הכתב שנכתב סמוך מאוד לזמנם, ומסתבר שהמעתיק היה מבית מדרשם של תלמידי רב"א.

המעתיק לא הביא מאגרתו של רמ"ג אלא קטעים קצרים - אותם קטעים שאליהם מתייחס רב"א בדברי תשובתו³. ובאבוד ראשיתה חסרה לנו הבהירות הנדרשת להבנת רקעה. לעומת זאת את תשובת רב"א העתיק כנראה ברובה הגדול, אך גם בה השמיט הרבה⁴. במקומות ההשמטה כתב המעתיק: וכו'.

סגנון התשובה הוא פולמוסי וחריף ביותר⁵. ולמודעי אנו צריכים! כי כוונתנו בפרסום

1 מקור התעודה בגניזה הקהירית. נרכשה בשנת תרנ"ו על ידי ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. מס': Heb. c27 (קטלוג קוולי: 2835 חלק 34), דפים 66-65.

2 שכן רב"א ורמ"ג נזכרים בכותרות בברכת הנפטרים. ומכאן שלא קדמה כתיבת עותק זה לשנת שע"ד, שנת פטירתו המשווערת של רמ"ג.

3 מסתבר שהמעתיק לא ראה כלל את אגרתו המקורית של רמ"ג, אלא רק את מה שמצא מכת"י רב"א, שהוא ליקט מכת"י רמ"ג את הקטעים שרצה להשיג עליהם. וראה בפרק 'האגרות' אצל הע' 323.

4 כפי שציין בראש העמוד האמצעי 'קצת מלשון תשובת מהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה לאיש'. לסיבת ההשמטות ראה דבריו המפורשים של המעתיק בסוף התשובה. אין להוציא מכלל אפשרות שההעתקה הכילה בתחילתה דף שלם נוסף, שנאבד, ולכן חסרים לנו דברי הפתיחה של רב"א ורמ"ג. חבל על דאבדין.

5 סגנון חריף זה לא היה זר בזמנם, אגב חורפיהו, ומצינו כמות זה בפולמוס הסמיכה בין מהרלב"ח למהר"י בירב ועוד. ובפרט אצל חכמי מצרים, כדחוינו בשו"ת רב"א בכמה מקומות. וראה שו"ת מהריק"ש

הדברים היא רק למען אשר ממנו נלמד על גדולתם בתורה של הני תרי רבוותא, והתועלת העצומה והחשיבות הרבה שבלימוד התלמוד בעומק ובפלפול לשמה, ושאר דרכי הלימוד המפורטים באגרות אלו. ואין המטרה ח"ו להזכיר ולעורר הראשונות הנשכחות מלב מה דגבה טורא בינייהו דרבנן, כי מאי דהוה הוה. כל שכן הני תרי מלאכי דפליגי ברקיעא, דאת והב בסופה, ועושה שלום במרומיו כתיב. וכמו שמצינו שכתב אחד מחכמי אותו דור⁵ *ו"ל: 'ואם לפעמים בריתחא דאורייתא בשעת הפלפול והויכוח אטיל מרה על המפלפלים, דדמיא סברתייהו עלי כי כשורא ונראה בעיני דלא מסקי שמעתא אליבא דהלכתא, הלא ידוע ומפורסם הוא דאין הכעס נמשך ח"ו... דתכף ומיד אשתדל לפייסם ולהטיב את לבם בכל הבא מידי...'.
 ותכלית זו היתה מגמת המעתיק הראשון. כמו שכתב להדיא בסוף התשובה: 'ע"כ לשון הרב רב"א זלה"ה בקצת מקומות שראיתי להעתיק לתועלת שבח לימוד בפלפול, וגם קצתני וכתבתי וכו' בקצת מקומות ...'. ואף כאשר העתיק מדברי "לחישתן לחישת שרף", ניכר בו שלא עשה כן אלא כדי להמחיש את עוצם חשיבות הפלפול בעיני רב"א, עד שיצא מגדרו ואורייתא קא מרתחי ליה.

התשובה נכתבה על שני דפים, בגודל 20x30 ס"מ, מהם שלשה עמודים כתובים בצפיפות, ומאחורי הדף האחרון ישנן רק כמה שורות שהועתקו משו"ת רב"א סי' יד. ואח"כ נכתב בכתיבה רהוטה: 'נתן לידי הח' הנעלה כה"ר יעקב נאבארו במצרים יע"א וכו'.'⁶ כיתוב זה הוא העתק המען של האגרת. וכנראה שהמעתיק ברצונו לשמר את העיצוב המקורי של התשובה על כל פרטיה, העתיק בגב האגרת את המען המקורי כפי שכתבו רב"א. לפי זה היה החכם רבי יעקב נאבארו אחד ממקבלי התשובה.

שמו של רבי בצלאל אשכנזי מפורש כמה פעמים בכותרות ובסיום התשובה, ולית דין צריך בשש. אך את רבי משה גאלנטי לא הזכיר המעתיק בשמו המלא, אלא בראשי תיבות - 'רמ"ג'⁷.

הוכחות ברורות בידינו שהכונה ל'רבי משה גאלנטי' הזקן, אב"ד צפת:

א' רב"א כותב עליו בתוך דבריו: 'חושב זה... דשמא גרים דהשוה [עצמו] למה שאמר אדון הנביאים לא אוכל לבדי...'. ברור מהענין ששמו של בעל האגרת הוא 'משה'.

ב' לפי המתואר בדברי רמ"ג ורב"א באגרותיהם, הרי שהחכם 'רמ"ג' מאופיין כבקי בכל מכמני התורה ובפרט בקבלה ובאגדה, אך אינו חריף כ"כ, לשונו פשוטה⁸, דבריו בנחת, עוסק הרבה בפסק ובהנהגת הקהל, מחבר ספרים. כל זה מתאים מאד לדמותו

סי' לג מביא תשו' ר"ש גאביון ומשיג עליו קטעי קטעי כסגנון רב"א דנן]. ומה גם שתשובותיהם של ר"ח כפוס' ור"ש גאביון נגד רב"א נדפסו מכבר (ראה להלן פרק 'הרקע לכתיבת האגרות'), ואף הוכנסו במהדורות צילום של שו"ת רב"א הנפוצה כיום (ירושלים תשד"מ), ובתוכם גם דברי רש"י אודות ה'ג' אלפים ניירים, אל תאמר ראה זה חדש, ויש באגרות הללו כדי להשלים את הדברים הידועים כבר.

⁵ רבי יהושע צונצין בספרו נחלה ליהושע סי' ז'.

⁶ לא ידוע לנו על חכם במצרים בשם זה. ראה מה שהערנו עוד במקומו בסוף התשובה.

⁷ רב"א ג"כ אינו מזכירו בשמו, וכשרוצה לדבר בו, כותב: 'האיש' 'זה המגזים' וכדומה.

⁸ רב"א אף מעיר לו כמה פעמים על שיבוש לשונו: 'מה הוא שח זה המגזים וכו'', 'לדבר גמגומים כמורך', 'סגר עליו המדבר'.

של מהר"ם גאלנטי. בהערותי לאורך האגרת והתשובה שעליה הצבעתי על מקבילות בתולדות חייו ובכתביו, ואף על ביטויי לשון המיוחדים רק למהר"ם גאלנטי.

ג' - והוא המכריע - רמ"ג כותב: 'ות"ל בהיותי בן כ"ה שנים חברתי ספר - וקראתיו ירכתי המשכן - על ספר הרמב"ם ז"ל'. ספר בשם זה נמצא באוסף בניהו בירושלים⁹, ולא נודע עד כה מיהו מחברו. עניינו של החיבור הוא שילוב של דברי הטור לתוך ספר משנה תורה להרמב"ם, בכל מקום שהטור מוסיף דברים בנדון¹⁰. והנה לאחר חיפוש בקטלוגים עתיקים מצאתי לאחד מחכמי אומות העולם שהזכיר חיבור זה והוא המלומד יוהאן כריסטוף וולף מהמבורג¹¹. בספרו 'ביבליויטיקה היבריא'ה¹² הכתוב בשפה הלטינית, נכתב בערך 'ר' משה גאלנטי' כי חיבר ספר 'ירכתי המשכן' שתוכנו השוואות בין הטור לבין הרמב"ם, וכי החיבור נמצא בויניציה.

תולדות החכמים

תחילה נציין כמה ראשי פרקים מתולדותיהם של החכמים הכותבים. תוך הדגשת הפרטים שמתבהרים עתה לאור תשובה זו.

הגאון רבי בצלאל ב"ר אברהם אשכנזי¹³. מגדולי החכמים במצרים, בצפת ובירושלים. נולד, כנראה בירושלים, בשנת ר"פ לערך¹⁴, בצעירותו היה דר בצפת¹⁵, ולמד אצל רבי ישראל די קוריאל¹⁶. מאוחר יותר הוא עבר למצרים, שם היה מגדולי תלמידיו של

9 כתב עליו בניהו בספרו 'יוסף בחירי' עמ' שדמ, מבלי לדעת מי הוא המחבר. אכן ידע לזהות נכון שנכתב בצפת בשנות השי"ן. וראה מש"כ עוד בחלק 'האגרות' הע' 44.

10 אכן ספר זה מתאים מאוד לסגנון ספריו של ר"מ גאלנטי, שספרו הראשון שנדפס היה 'מפתח הזוהר', והוא: 'מורה מקום מכל הפסוקים... מחוברין בסדרן בכל פרשה ופרשה... למען יוכל כל איש ואיש למצוא את מבוקשו'. גם ספרו 'קהלת יעקב' בא להשלים את העדר פירוש הזוהר על מגילה זו, בשמשו ג"כ מעין ליקוט מאמרי זוהר על קהלת, כדי שלא יצטרך הלומד לחפשם אנה ואנה. דומה היא מטרתו של מחבר ספר 'ירכתי המשכן' - לאחד את שני ספרי הפסק אשר מימיהם אנו שותים, להיות אחד, למען יוכלו הלומדים למצוא את מבוקשם בקלות. עוד ראוי לציין שבתשובות מהר"ם גאלנטי נמצא הרבה הלשון 'כתבו הרמב"ם והטור'. וכן מצאנו בשו"ת רמ"ג סי' לד': 'וכמו שכתב הרמב"ם זלה"ה... ובעל הטורים הוסיף על דברי הרמב"ם שאם...'. ושם סי' סט: 'וכן פסק הרמב"ם... וכן כתב הטור סי' שפ"ו ולא הוסיף על מש"כ הרמב"ם'.

11 נזכר בדברי מהר"ם חאגיז (תל"ב-תק"א) בהקדמת ספרו 'משנת חכמים' (בנדמ"ח עמ' יא): 'באתי אל בית האדון המלומד... וכבר יצא מוניטין שלו בעולם בספרים שהדפיס כעין 'ספר יוחסין'... הפרופעסיר דאקטור יוחנן קרישטוף וואלף... העלה אותי אל עלייתו, מקום המעולה ומקושט בכמה אלפי אלפים ספרים מכל אומה ולשון, לא די מספרים שכבר יצאו לאור הדפוס, רק שכל ספרי בני עמינו הקדמונים שהן בכתובת יד משתדל בעבורם ומוציא עליהם הון רב כדי להיותם בבית גנזיו...'.
12 חלק ד עמ' 907 ערך 1532.

13 ר' אברהם היה 'אחיו הגדול של הרב הגדול של כל אשכנזי כמה"ר יצחק בצלאל'ס ממשפחת בצלאל'. כך נדפס בשער שו"ת רב"א (ויניציה שנ"ה). ר"י בצלאל'ס מוזכר רבות בתשובות מהרש"ל, רמ"א ועוד. היה זקנו של בעל הט"ז.

14 רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה, ח"ב עמ' 221.

15 כן משמע גם ממש"כ להלן אל רמ"ג: 'ועד אני כי ת"ל נתגדלנו יחד בתורה וביראת חטא, ומה שעבר עבר'.

16 מגדולי החכמים בצפת, מראשוני הנסמכים ע"י מהר"י בירב, נלב"ע ש' של"ז. ראה 'דרשות ומאמרים

הרדב"ז¹⁷ ואף קיבל מרבו את תורת הקבלה¹⁸. בישיבתו הפליא בעסק התלמוד בשקידה עצומה, ושם חלבו ודמו בעסק התורה, לילות כימים¹⁹. בערך משנת ש"כ ואילך²⁰ כיהן רב"א בראשות הישיבה במצרים, שעם תלמידיה נמנו: האר"י הקדוש, ר' אברהם מונסון, ר' חיים חבריא ועוד רבים וגדולים.

כאשר עלה רבו הגדול הרדב"ז לדור בירושלים, הוצב רב"א למלא את מקומו כרב הראשי ליהודי מצרים, ונהג את נשיאותו ברמה. ברבות הימים, כאשר אחד מתקיפי הקהל פרץ גדר, יצא רב"א נגדו ללא חת, ובעקבות זאת נאלץ לעזוב את מצרים²¹ ועלה לדור שנים מספר בצפת. שם עמד בראשות ישיבה שהיתה בחסות מרן ר' יוסף קארו²². שוב אחר זמן חזר לכהונתו במצרים.

רב"א הרבה להעתיק כתבי יד עתיקים ונדירים מהמפרשים הראשונים, אשר היוו בסיס למפעלו הגדול 'שיטה מקובצת' על הש"ס.

רב"א עסק הרבה בהעמדת הנוסח הנכון של המשנה והתלמוד, בבלי וירושלמי, ומפרשיהם. וכן הגיה הרבה מספרי היסוד של עמנו. בחלק ממפעל ההגהות השתתף עמו רבינו האריז"ל²³.

בערוב ימיו עלה לירושלים²⁴, בה שימש כראש ישיבה²⁵ והנהיג את קהל ירושלים

לרבינו בצלאל אשכנזי עמ' רמז: 'וכיוצא בזה שמעתי בילדותי מפי מרי כמה"ר ישראל די קוריאל ז"ל. ע"ע שם עמ' רלז.

17 ראה בתשובה דנן שתיארו רב"א בשבחים מופלגים: '...ונותנת לו מלכות וממשלה וחקיקור דין ומגלין לו רזי תורה ונעשה כמעין שאינו פוסק... ומי שהכיר את החכם השלם החסיד האלדי כמהר"ר דוד בן אבי זימרא זצק"ל מנעוריו יבין ויבחין כי זה נתקיים בו...'. רב"א מזכיר את רבו פעמים רבות בכל ספריו, ע"פ הרוב בתואר: 'מרנא ורבנא מוהר"ר דוד בן אבי זמרא זלה"ה'.

18 כך יוצא מהמשך דברי רב"א הנ"ל: '...הוא היה מלמדך להועיל בתלמוד ובדרך האמת באמת, והיה מדריךך בדרך...'.
19 כלשונו בתשובה דנן: 'זה לי יותר משלשה וארבעים שנה אשר חצות לילה אקום לעסוק בהלכה בקיץ ובחורף'. וכמצוטט בסוף התשובה מתוך שו"ת רב"א סי' יד.

20 ומעט קודם. כך מתברר מדברי רב"א בתשובה דנן: 'זה יותר משלשים שנה שאני תופש ישיבה...'. וזה נכתב סביב שנת ש"ן. יתכן שאפשר ללמוד מכאן שעלה הרדב"ז לא"י רק סביב שנת ש"א (כדעת בניהו, 'ספונות' ו'תשכ"ב עמ' קלד) ולא בשנת ש"ג כפי ששיערו שאר כותבי תולדותיו.
21 'דברי יוסף' סמברי ו'שם הגדולים' בערכו.

22 בספרו 'כללי התלמוד' מציין רב"א שהשלים חיבור זה 'ג' כסליו שנת השל"ה ליצירה פה צפת תוב"ב'. וראה 'ספר הזכרון לר"מ ליפשיץ', נ"י תשנ"ו, עמ' רעג והלאה, תשובת תלמיד רב"א ה"ר ירמיה מזורגונטו, מחכמי קושטא, בה הוא מזכיר את לימודיו בצפת ב'ישיבת מרנא ורבנא כמהר"י קארו וכמוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה וכו'. והנה רב"א כתב את תשובתו בענין מעשה החליצה של כלת מרן הב"י בשנת ש"מ"א. לפי זה שהה רב"א בצפת לפחות בין השנים של"ה-ש"מ"א.

23 ראה לדוגמא בהקדמת ר"ב מוטאל לספרו 'תמת ישרים': 'אנה ה' לידינו ספר הרי"ף של הרב הגדול מו"ר אברהם מונסון, שהביא ממצרים מוגה מידי שני המאורות הגדולים הרב הגדול מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה והרב האלדי מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה'.

24 עלייתו לירושלים היתה בשנת ש"מ"ה. וראה באגרתו של רב"א לנדיב באיטליה (נדפסה בקובץ 'אמת ליעקב' עמ' 169), שנכתבה בכ"א אד"א ש"מ"ז: 'גם יש [בירושלים] הסגר [=ישיבה] בה שלומדים יומם ולילה תמיד לא יחשו, ובעזר העוזר האמתי כשאעלה אני שמה, יגדיל תורה ויאדיר... ואני הנני עומד מצפה דרך, וכמעט אני חד כרעא אארעא וחד כרעה אמברא...'. ודברים דומים יש בשו"ת רב"א סי' יד, ע"ש. יש לדעת שאף שעלה רב"א לירושלים, לא עזב את משרתו במצרים, וחזר לשם מפעם לפעם וניהל שמה דיני תורה כ'חכם רשום בעיר' (ראה להלן הע' 27, 28, 46).

ביד רמה, כאשר כתב רבי ישראל נג'ארה באגרת משנת שמ"ח²⁶:

'אשר בא החכם השלם נודע ביהודה ובישראל כמוהר"ר בצלאל נר"ו... זרח כציץ אור החכמה עומד לנס עמים... בצל אל היינו ושרתה עלינו שכינתו וזרחו בנצוצי אור תורתו במקום תחנוניו כאור החמה שבעתים... ולולי ה' צבאות הותיר לנו שריד עיר וקדיש נחית מן המקום אשר הוא חונה שם אשר היה שם אהלו וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים, וה' אמר אליו לך מארצך ואתן לך ניר בירושלים... בצל כנפיו יחסיון העם היושב בה יריון מדשן דעתו מרב עיון ופולפולא חריפא, כל אמרת אלוד צרופה, מנופה בשלש עשרה נפה, בשפה יפה... גדול מרבן שמו, נודע ככלכל ודרדע... בצל החכמה קמה אלומת עצמת מזימת איש אלהים קדוש...'

רב"א בראותו את מצבם הקשה של יהודי ירושלים באותה תקופה, מחמת כובד ידם של השליטים בנטילת מיסים, לא חס על זקנותו, אלא יצא להתדפק על דלתות נדיבי עם בארצות הגולה, ומצאנו שביקר בקושטא, בקהיר²⁷ ובדמשק.

נתבקש בישיבה של מעלה בשנת שנ"ב²⁸. יש אומרים בירושלים²⁹ ויש אומרים בחוצה

25 כמובא בהע' הקודמת. וראה מש"כ תלמידו הר"ש עדני בהקדמת פירושו למשנה 'מלאכת שלמה': 'ולעיר ירושלים תוב"ב הובאתי, תמיד בין עפר רגלי החכמים אשר היו שם נתאבקתי, ה"ה עמודי הגולה והאריאל כמו החכם השלם המקובל האלדי כמוהר"ר חיים ויטאל נ"ע ומורנו הרב אשכנזי כמוהר"ר בצלאל נ"ע'. רח"ו דר בירושלים לסירוגין בין השנים של"ח-שנ"ד.

26 בספרו 'זמירות ישראל' ח"ד (ויניציה ש"ס) - פרק 'מי זהב ממימי ישראל' דף קסב, ב.
27 בעת ביקורו במצרים בשנת שמ"ט או ש"ן פרצה המחלוקת הגדולה בין רב"א לרח"כ בענין המוכס. ראה מש"כ רב"א בתוך דבריו בתשובתו נגד רח"כ (שו"ת רב"א סי' לב): 'ונדיבי עמים נאספו רובם ספו תמו, והנשארים בבתי כלאים החבאו, מחמת מיעוט השפע...'. באחד ממסעיו לקהיר נשאר שם רב"א לדור תקופת מה, אפשר בעקבות נישואיו השניים, כפי שנראה מהאגרות ששלח אליו רבי ישראל נג'ארה ('זמירות ישראל' ח"ד דף קמ-קמא): 'ובין כה וכה, החכם השלם נר"ו למצרים חמק עבר ללקוט כסף ולצבור בר, לאשר זך לקחם ובר... דודי ירד לגנו... והוא כחתן יוצא מחופתו, נגיד על עם ה' ועל ציון נחלתו, יתן לו זרע אנשים אל עליון... דודי חמק עבר אל מקום אשר היה שם אהלה בתחלה, אל אחינו שבגולה, לארץ נף, להמציא ליפה נף משוש כל הארץ...'

28 בנוגע לשנת פטירתו נבוכו כותבי תולדותיו, והעמידוהו בין השנים שנ"א-שנ"ה. ראה מש"כ בזה לאחרונה רמ"צ בוחבוט בתולדות המחבר שסידר לשו"ת רב"א הנדמ"ח (ירושלים תשנ"ד) הע' 46. והנה מציאה מצאתי בשו"ת 'אהלי יעקב' למהר"י קאשטרו (עומד לצאת לאור בעז"ה ע"י מכון 'אהבת שלום') המיישבת שאלה זו באופן ברור. בסימן ס' דן מהריק"ש בתקנה שהותקנה ע"י רב"א במצרים, ובא להצדיק את א' מהחכמים שעבר על התקנה (הוא מהריק"ש בעצמו. ראה בכל ענין זה במבוא לשיטת מהריק"ש עמ"ס ב"ק' הוצאת 'אהבת שלום' עמ' 35). וכך הוא כותב: 'אחר כך בתום זמן קצבת הגזרה עמד חכם רשום ורב [=רב"א] וקבץ את תלמידיו והחרים לבטל החברה ממצות התופים עוד עשר שנים אחרות... ולקצת ימים נתבקש בישיבה של מעלה החכם הרב המתקן המשך ביטול החברה מלשמה החתן והכלה כנזכר, ואחר פטירתו נתקבצו רוב חכמי העיר וכתבו הסכמה, זה נסחה: בהיות שבשליש ראשון לחדש חשון של שנת השנ"ב ליצירה [פרט השנה מאומת גם ע"י כתבי יד קדומים של שו"ת 'אהלי יעקב'] נתקבצו בת"ת עם החכם השלם המנוח הרב כמוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה וחדשו ההסכמה על ענין הגילואה והמשכנו עוד עשרה שנים אחרים מחדש חשון הנזכר...'. ע"כ. ברור מכאן שאם רב"א תיקן תקנה במצרים בחשון שנ"ב, ולאחר קצת ימים נתבש"ם, היתה פטירתו בתחילת שנת שנ"ב. [ומה שחשב רמ"צ בוחבוט בתולדות רב"א הנ"ל שרב"א חתום על פס"ד שנעשה לאחר אלול ש' שנ"ג במצרים, בשו"ת 'אהלי יעקב' סי' יח. הוא טעות, כי פרט השנה שם היא 'שמח"ה ליצירה', דהיינו ה' אלפים שמ"ח, ע"ש].

29 ר"י נג'ארה בהספרו 'זמירות ישראל' דף קסה, ב: 'וכאשר שמוע שמעתי מפטירת החכם השלם נור

לארץ³⁰. קינה גדולה כתב עליו המשורר הנודע רבי ישראל נג'ארה בספרו 'זמירות ישראל' ח"ד דף קסה, ב.

ככל הידוע היתה לרב"א רק בת אחת³¹.

הספרים שחיבר, או שיוחסו אליו, הם:

שיטה מקובצת על כמה מסכתות³². נציגם לפי סדר הדפסתם בראשונה:

בבא מציעא - אמסטרדם תפ"א. ביצה - בתוך שו"ת 'נחלה ליהושע' קושטא תצ"א. כתובות³³ - קושטא תצ"ח. בבא קמא - וינציה תקכ"ב. בבא בתרא³⁴ ונוזר - ליוורנו תקל"ד. סוטה - בתו"ס 'ברית יעקב' ליוורנו תק"ס. נדרים - ברלין תר"כ. ברכות³⁵ - בתו"ס 'ברכה משולשת' וורשא תרכ"ג. חולין - ירושלים, מכון 'אהבת שלום', תשס"ג³⁶.

מספרי ה'שטמ"ק' שכתב רב"א ונאבדו, ידועים לנו: גיטין ושבועות³⁷ - מוזכרים ב'שם הגדולים' בערכו. יבמות³⁸ - מוזכר בספר 'גופי הלכות' למהר"ש אלגאזי ובספר 'שער המלך' על הרמב"ם למהר"י נוניש. סנהדרין - מוזכר בספר 'שער המלך'. זבחים - מוזכר ב'שם הגדולים' ערך האר"י³⁹: 'ובבחרותו כתב [האר"י] שיטה על מסכת זבחים בחברת

החכמים כמהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה, אשר נפטר בירושלם, ירד עיני דמעה... וקינתי לירושלים קינה גדולה...'

30 ר' סעדיה לונגו בס' 'סדר זמנים', שלוניקי, אייר שנ"ד. הספר כולל רשימת החכמים שנפטרו בתקופתו. אצל רב"א הוא כותב בקצרה: 'הה"ר בצלאל אשכנזי, חוצה לארץ'. מסתבר שהכוונה לקהיר. ומסייע לזה המובא לעיל משו"ת 'אהלי יעקב'. ואולי אפשר לקיים שניהם, שנפטר בקהיר והובא ארוננו ליקבר בירושלים.

31 כך למדתי מדברי ר"ח כפוזי בתשובתו השניה ('שלש תשובות', הוסיאטין תרס"ח, עמ' 34, הובא להלן ב'נספחים' הע' 44): 'כי יותר מקפיד המלוה על הלואה בהלוואת מעותיו ממה שמקפדת האשה על בעלה לבל ישא עליה בעודה תחתיו... נפשם בהם תתעטף, טף ונשים אשר מעולם, ואשתו ובתו מכללם יכחשו לו, יאמרו אמת הוא שהקפדת האשה על בעלה אין ערוך אליה...'. רח"כ רומז כאן למה שידוע לנו גם ממקור אחר (שו"ת ר"מ גאויזון סי' סה) שבסוף ימיו נשא רב"א אשה שניה על אשתו הראשונה, כנראה משום שלא ילדה לו בנים. ראה מש"כ שם המהדיר בהע' 18. רמז לנישואיו השניים נמצא באיחולים שכתב ר"י נג'ארה באגרת ששלח לרב"א מצפת למצרים ('זמירות ישראל' דף קסב וע"ע לעיל הע' 27): 'ויחדש כנשר נעוריו להוליד זרע אנשים בנים הגונים...'. וכך כתב רב"א עצמו בספר הדרשות שלו (עמ' רצב) 'השי"ת יזכנו לקיים מצוותיו ויתן בנים זכרים עוסקים בתורה ובמצוות ובמעשים טובים...'. 32 בתשובה דגן כותב רב"א: 'וכתבתי קרוב לג' אלפים ניירים בדבר הלכה'. דבריו מכוונים כנראה לספרי ה'שטה מקובצת'.

33 שרידים מחידושי רב"א לכתובות, כפי שנרשמו ע"י תלמידו ר"ח חברייא בישיבתו, נדפסו בסוף שטמ"ק חולין, הוצאת 'אהבת שלום', ירושלים תשס"ג.

34 שיטת ב"ב נדפסה חסירה בדפו"ר. ורק בשנת תק"ן נדפס בשלונקי לראשונה שיור שיטת ב"ב, בסו"ס 'יד רמ"ה' לב"ב.

35 אודות שיטת ברכות, וכן גם ביצה, נדרים, נוזר וסוטה, כבר הוכיחו חכמים שאין הם לרב"א ובטעות יוחסו אליו.

36 שטמ"ק לחולין הוא היחיד ששרד בעצם כתי"ק של רב"א - כת"י מוסקבה 946.

37 שרידים מ'שטה מקובצת' למס' שבועות, נדפסו בסוף שטמ"ק חולין הנ"ל.

38 יש להעיר שמה שנדפס לאחרונה בספר הזכרון 'טוב משה' (ב"ב תשס"ח) בשם 'שיטה מקובצת למס' יבמות' אין נראה כלל שהוא לרב"א.

39 ראה גם להר"ש אלגאזי ב'זהב שיבה', קושטא תמ"ח, דף ק ע"א: 'ואחר עיוני, הראוני פה ירושלים תוב"ב כן מוגה מיד האר"י ז"ל'.

רבו הרב בצלאל. ושמעתי מפי הרב מהר"א אלפאנדארי הרב המחבר 'יד אהרן' שהוא ז"ל היה בידו שיטה זו והיה מפורש שם על כל חידוש שמא דמאריה עליה, הרב בצלאל או האר"י, ובעוה"ר נשרפה בשרפה אשר היתה באיזמיר עם כל ספריו.

הגהות

הגהות על כל מסכתות הש"ס, גמרא, רש"י ותוספות - רב"א כתב את הגהותיו על טופס תלמוד בבלי מדפוס ונציה ר"פ. מהגהותיו שרדו העתקות רבות בכתבי יד.

חלק מן ההגהות נדפסו בשם 'ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי'. על מסכתות: ברכות ושבט - בתוך 'ספר הבתים' על הרמב"ם, נ"י תשל"ח. יומא - בתוך 'קונטרס המפרש', ווינה תרל"ז. חגיגה ופסחים - בתוך 'ספר הבתים' על הרמב"ם, נ"י תשל"ט. יבמות - בתוך 'שיטת הקדמונים' על מס' יבמות נ"י תשמ"ו. גיטין וקידושין - בתוך 'פסקי אור זרוע', נ"י תשנ"ז, וכן בספר הזכרון 'אהל יצחק', ירושלים תשס"ה, ובקובץ 'נזר התורה' ט"ז, ירושלים תשס"ח. מכות - בתוך ספר הזכרון 'בקוראי שמו', קרית ספר אלול תש"ע. נדרים - בתוך 'דקדוקי סופרים השלם' עמ"ס נדרים ח"ג, ירושלים תשמ"ה, נזיר - בתוך 'שיטת הקדמונים' נזיר, נ"י תשל"ד. החיד"א בספריו מצטט תדיר מתוך 'ליקוטי רב"א' על כמה מסכתות.

הגהות על סדר קדשים⁴⁰ - נדפסו לראשונה בשם 'שטה מקובצת' בש"ס וילנא, דפוס ראם, על הדף, אך אין הוא שייך לספרי ה'שטמ"ק' אלא ל'הגהות'. מהדורה מתוקנת הופיעה בשמונה חלקים, בני ברק תשל"ה - תשנ"ב.

עתה בהגלות לנו תשובה חדשה דנן, זכינו לראשונה להתייחסות ישירה של רב"א למפעל עצום זה, בהתבטאותו בסוף התשובה:

'ובהא עדיפנא על כל בני גילי, שלמדתי כל סדר קדשים מתחלה ועד סוף בעשרה שנים, והגהתי אותו בתכלית הגמ' ורש"י ותוספות... [ספ]רים נאים ומסופרים, והנה הוא בירושלם תוב"ב, כל רואיו יכירו המה טרחתי בזה, ויותר כתוב בגיליון...'

למדנו מכאן שרב"א ראה את פסגת מפעל ההגהות בהגהת סדר קדשים. ואכן זאת היתה מגמתו בספריו, להתמקד בחלקי התורה שאינם ידועים דיים. ולהוציא לאור גנוזות שעדיין לא טיפלו בהם חכמים קודמים⁴¹.

הגהות על תלמוד ירושלמי - מוזכר ב'שם הגדולים' מער"ס אות ה: 'הגהות על ירושלמי, ממהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל, והם בעיה"ק ירושלים ת"ו'.

הגהות על המשניות ומפרשיהן ר"מ ור"ש - בעיקר על סדרי זרעים, קדשים וטהרות⁴². ההגהות מובאות בספר 'מלאכת שלמה' על המשניות מתלמידו הר"ש עדני⁴³. על

40 מסכתות: זבחים, מנחות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, קנים. מס' כריתות נדפס לראשונה וינה תרל"ח.

41 כך ב'שיטה מקובצת' שקיבץ מתוך מאות כתבי יד בלתי ידועים, וכך גם ב'כללי התלמוד' שהגדיל ללקט את כללי הש"ס שנשמטו מעיני בעלי הכללים שקדמוהו. ראה פרק 'האגרות' הע' 299.

42 עותק מקורי של משניות טהרות עם הגהות רב"א בשוליים, (הועתק כנראה ע"י א' מחכמי ישיבתו), ניתן לראות ב'אוצר החכמה' תחת הכותרת 'משניות סדר טהרות עם הגהות רב"א וכו'.

43 עיין בדבריו למס' נגעים פ"ח סוף משנה ו.

מסכתות פאה ודמאי - נדפס ב'סיני' נ' ירושלים תשי"ח. זבחים ומנחות - בתוך קובץ 'רבי משה בן מימון', ירושלים תש"ך.

הגהות על הרי"ף - נדפסו בשם 'דרך תמים' בתו"ס 'תמת ישרים' ונציה שפ"ב. וראה 'שם הגדולים' מער"ס ערך 'הגהות הרי"ף והר"ן'.

הגהות על משנה תורה להרמב"ם - שרדו טפסים רבים של הרמב"ם עם הגהות כת"י מבית מדרשו של רב"א, מהם בכת"י קדשו⁴⁴. ראה דוגמא ב'ספר הזכרון לר' משה ליפשיץ', נ"י תשנ"ו, עמ' שנה-תס.

הגהות על הסמ"ג - ראה 'צפונות' א' גליון ב, תשמ"ט.

שאלות ותשובות ר' בצלאל אשכנזי - ונציה שנ"ה⁴⁵. קצת תשובות נוספות ממנו נמצאים בספריהם של חכמי זמנו, כמו שו"ת המבי"ט, שו"ת מהרשד"ם, שו"ת ר"מ אלשיך, שו"ת אהלי יעקב. בכת"י מספריית קמברידג' נמצא שטר עיסקא שנעשה בבית דינו של רב"א⁴⁶ במצרים.

כללי התלמוד - מלוקט מספרים קדמוניים ועוד מדיליה. חלק ממנו נדפס בספר 'לדוד צבי' ברלין תרע"ד. וחלק אחר נדפס ב'שנתון המשפט העברי' ח', תשמ"א. החיבור מוזכר ע"י החיד"א בכמה מספריו.

דרשות ומאמרים לרבינו בצלאל אשכנזי - ירושלים תשנ"ו⁴⁷. דרשות נוספות מרב"א נדפסו בתו"ס 'קובץ דרשות לרבני מצרים' ירושלים תש"ס. שתי דרשות, מתוך כרך גדול ומפואר הכולל הרבה דרשות חדשות מרב"א⁴⁸, נדפסו בינתיים בקובץ 'מקבציאל' גליון ו תשמ"ה וגליון כח תש"ס, ובעז"ה ייצאו לאור בשלימות ע"י מכון 'אהבת שלום'.

תקנות - תקנותיו שתיקן במצרים ובירושלים⁴⁹ נדפסו בראש ספר 'כתר תורה' לר"ש די אבילה, אמסטרדם תפ"ה ובספר 'כרם חמר' ח"ב סי' קל, ליוורנו תרכ"ט.

אגרות - מלבד האגרת החדשה המתפרסמת כאן, ידועות לנו עוד שתי אגרות מרב"א. אחת, משנת שמ"ז, נשלחה ממצרים לנדיב באיטליה, נדפסה ב'אמת ליעקב', ברלין תרצ"ז. שניה, מאת רבני ירושלים בראשות רב"א, נשלחה אל עדת מונשטירא אשר בסרביה משנת שנ"א, ונדפסה במכתב עתי 'ירושלים' (לונץ) ז' תרס"ז. בספר 'זמירות ישראל' ח"ד דפים קמ-קסב ישנם איזכורים לשלש אגרות שכתב רב"א בסוף ימיו אל רבי ישראל נג'ארה.

* * *

בשיטת הלימוד של רב"א ניכר מאד החשיבות והחביבות שייחס לפלפולים. כאשר יראה המעיין בתשובותיו הארוכות אף ספרו 'דרשות ומאמרים' שונה מספרי דרשות

44 כתב אודותם בניהו בקובץ 'סיני' ק', תשמ"ז.

45 מהדורה שניה נדפסה תיכף שנתיים אח"כ - ויניציה שנ"ח.

46 הגדונים היו מהריק"ש וה"ר אברהם אריפול. השטר נעשה בתאריך כב אב שמ"ח.

47 לא כל הדרשות הן לרב"א.

48 כת"י מספריית הגרי"מ הלל שליט"א.

49 ראה מה שדן באחת מהן מהרי"ט צהלון בשו"ת שלו סי' קס (הובא בנספחים הע' 21), וראה מהריק"ש בשו"ת אהלי יעקב סי' ס.

אחרים, בכך שהדרשן - רב"א - מעמיק טובא בליבון מאמרי חז"ל ע"י חבילות של קושיות ופירוקים ועיון יסודי בגירסאות הגמרא והמדרש. בכמה מקומות ב'שטה מקובצת' כותב רב"א לשבח את דרך הפלפול לשמה, אף אם אינו מתיישב יפה. דוגמא לכך יש בשיטת חולין (ב, א):

'ומשום יגדיל תורה כתבתי לשון זה, הגם כי לא ישר בעיני, שהוא פלפול משובש ואין לשון רש"י סובלו'.

עוד כתב בשיטת כתובות בכמה מקומות על התועלת שיש בזה לחדד התלמידים ועוד תועליות:

'ואני כותב לשון הקונטרסין לחדד התלמידים, הגם כי המעמיק בדבריהם, רוב דבריהם אין בהם ממש. והמקום ידיני לכף זכות, כי לאהבתך אני טורח לכתוב באורך' (דף יח, א).

'וטרחתי לכותבם לזכות שילמדו התלמידים דרכי הפלפול, הגם כי רובו אין צריך בו...' (דף ל, א).

'כתבתי זה להתלמד לתלמידים, הגם כי למבינים פלפול בטל הוא ויש לו שכר טוב בעמלו והיה מנוחתו כבוד' (דף ו, ב).

'הרי הארכתי וכתבתי פלפול הקונטרסין, משום מלאכת שמים, אע"ג דכבר כתבתי דברי האריות רבותינו הראשונים ז"ל' (דף כו, ב).

שיטתו הייחודית של רב"א מתלבנת בבהירות בדבריו המאלפים בתשובה דנן בשבח 'בעלי הפלפול אשר אין להם מנוחה'. רב"א מבאר את התועלת המגיע למעיניים, את שכרם הרב, ואת עומק ים התלמוד שאין לו סוף. כמו"כ מזהיר מפני כניסה לפרדס בטרם יהא הלומד מלא וגדוש בתלמוד, ומספר על דרכי הלימוד בבית מדרשו.

* * *

הגאון רבי משה ב"ר מרדכי גאלנטי. מגדולי חכמי צפת ומנהיגיה, פוסק ומקובל. נולד, כנראה בצפת, סביב שנת ר"פ⁵⁰. נשא את בתו של הג"ר יונתן סאגיש⁵¹. היה מתלמידיו של הג"ר יוסף סאגיש⁵², ומתלמידיו המובהקים של מרן רבי יוסף קארו.

50 דוד תמר במבואו ל'קהלת יעקב' (דפו"צ ירושלים תשל"ז) עמ' 22 מביא שלפי המקובל חי רמ"ג למעלה מתשעים שנה [וכע"ז מובא ב'אוצר הגדולים' ח"ז אות תרנה וב'אנציקלופדיה לגדולי ישראל' בערכו]. מאחר ששנת פטירתו המשווערת היא שע"ד, יש להפחית מזה צ"ה שנים, ויצא לנו שנולד סביב שנת ר"פ. מסייע לכך מה שכותב רב"א בתשובה דנן אל רמ"ג: 'נתגדלנו יחד בתורה וביראת חטא'. משמע שהוא בן גילו. אמנם בניהו ('יוסף בחירי' עמ' רחצ) כתב שנולד רמ"ג שנת ש', אך זה אינו, שהרי חתימתו המוקדמת ביותר של רמ"ג הידועה לנו היא משנת שט"ז לערך, בשו"ת 'אבקת רוכל' למרן ב"י סי' קכד, בה חותם רמ"ג בין שאר רבני צפת על תשובה הדנה בשטר צואתו של מהר"י בירב, ותשובה זו נכתבה בין השנים שט"ז-שי"ז, כפי שהוכיח בניהו בעצמו (שם עמ' יב, מז), ולא מסתבר שיחתום רמ"ג על פסק דין עם מרן ב"י וסיעתו והוא פחות מבר עשרין שנים (ראה על כך 'המעלות לשלמה' מער"ג אות מ בערכו). גם יש בשו"ת 'מתנות באדם' סי' קד פסק דין משנת שי"ט שחתום עליה רמ"ג יחד עם עשרים מגדולי צפת, וחתימתו מופיעה קודם לרמ"ק! לפיכך מסתברת מאד המסורת שהביא תמר, לפיה יוצא שהיה באותו זמן כבן מ'. ומה שרצה בניהו להוכיח מתשו' 'זרע אנשים' כת"י (הובא בפרק 'האגרות' הע' 48), ניתן ליישב בדוחק, ע"ש. ורוב הדוחקים אמת.

51 כך הוכיח בניהו, 'סיני' לה עמ' ס.

52 שו"ת רמ"ג סי' נב.

בהיותו בן כ"ב כבר היה בקי בספרי הרמב"ם כולם בעל פה⁵³. בו בעת נתן לו מרן 'רשות לדון בגטין וקדושין'⁵⁴. בשנת שכ"ז מוזכר שניהן כרב דק"ק פראנסיא שבצפת⁵⁵. היה חבר בבית הדין בצפת שהיה מורכב מתלמידיו של מרן ובראשותו. מאוחר יותר כיהן רמ"ג כאב"ד צפת בהיותו גדול רבניה. בשנת שנ"ו⁵⁶ זכה להיות נסמך ב'סמיכה' המחודשת על ידי הרב המוסמך ר' יעקב בירב השני. יחד עמו⁵⁷ נסמכו: ר' אלעזר אזכרי, ר' משה בי רב, ר' אברהם גבריאלי, ר' יו"ט צהלון, ר' חייא רופא, ר' יעקב אבולעפייא. רמ"ג שימש כראש ישיבה בצפת, אחת מהישיבות שנוסדה על ידי רבו מרן הב"י, ולאחר פטירת רבו באמצע שנת של"ה עמד בראש אותה ישיבה, יחד עם אחיו ר' אברהם גאלנטי⁵⁸.

וכך כותב עליו רבו הב"י באגרת משנת של"ה⁵⁹:

'מודעת זאת בכל הארץ כי הרחיב ה' את גבולי בתלמידים, והם העמידו תלמידים הרבה, ומלאה הארץ דעה את ה', ישיבות ישיבות, איש איש ללשונו, ברוך אשר לא עזב חסדו ואמתו מעמדי. עתה העיר ה' את רוחנו להעמיד ישיבה לשם ק"ק פרווינצאלי"ס, ובראשם א' מתלמידי החכם השלם הר"ר משה גאלנטי יצ"ו נר"ו, נודע בשערים שמו, מרביץ תורה בק"ק הנז'. ובחברתו חברים מעיינים עוסקים עם תלמידים קטנים פרווינצאלי"ס, והבטחנו שיצאו כלי למעשהו⁶⁰. דכבר הגיעו לעיון התוספות באר היטב, ובישיבה מרקדים כאלים בפלפולם, ובעזרת שדי יצא להם שם כשם הגדולים אשר בארץ'.

את תורת הסוד קיבל מרבי משה קורדובירו, רבו המובהק בקבלה, בחכמה זו נתעלה מאד והיה מגדולי המקובלים בצפת. רמ"ג הסתופף בצילו של האריז"ל תיכף לביאתו לצפת⁶¹. בס' 'תולדות האר"י' מסופר באריכות כיצד נתקרב רמ"ג אל

53 כ"כ באגרת זו.

54 שו"ת רמ"ג סי' קכד.

55 ע"פ אגרתו אל ק"ק לילו שנדפסה ב'יוסף בחירי' עמ' תריד.

56 כך נמצא ברשימות יומן שכתב רבי אליעזר אזכרי, נקרא 'מילי דשמיא'.

57 רמ"ג חתום ראשון מתוך השבעה על תעודה בנוגע לסמיכה. התעודה נדפסה לראשונה בס' 'לבושי שרד' קראקא תרמ"ב.

58 ראה אגרת מקהילת קוני אל האחים גאלנטי מתאריך טבת של"ו, 'יוסף בחירי' עמ' קפא.

59 נדפסה ב'יוסף בחירי' עמ' קעח.

60 מעניין לציין מה שנמסר ע"י רבי יוסף די שיגוביא בספרו 'דובב שפתי ישנים' (איזמיר תל"א, דף לג, א) אודות מרן ב"י: 'שלח לחמך על פני המים, רז"ל פירשו עמילי תורה... שהאדם יספיק לחם יותר לאותם עמילי תורה שעדיין לא ירדו לעומקה... וכמו שהיה עושה הרב מהר"י קארו ז"ל בהספקה עם תלמידיו - לפשטנים בלי עומק, היה נותן יותר, כדי שיתנו לב. וזהו כי ברוב הימים' אותו התלמיד חכם הפשטני שלא מצא עומק המים שהיא התורה, כשיעסוק בה 'תמצאנו'.

61 ראה המסופר ע"י ר"ש שלומיל באגרת שלישית ('האר"י וגוריו' הוצאת 'אהבת שלום', ירושלים תשנ"ח, עמ' מח): 'וכן העיד לי כמהר"מ גלאנטי אב"ד צפת, שמתחילת ביאתו של האר"י ז"ל לארץ הקדושה, הלך לעין זיתון... אמר האדון למהר"מ גלאנטי שהלך עמו - הכרת אדם שהיה שמו שבתי גובה מסים בצפת? אמר לו הכרתיו והיה אדם רע אכזר גדול, אמר לו האר"י ז"ל נשמתו היא מגולגלת בזה העורב...'

האר"י הקדוש⁶². מתלמידיו בחכמת הקבלה היה ה"ר עזרא מפאנו, דודו של הרמ"ע מפאנו⁶³.

ידוע היה רמ"ג בחסידותו המופלגת, ר' שלמה שלומיל באגרת ששלח⁶⁴ מצפת בשנת שס"ז מספר מעדות עיניו:

'בכל יום מתקבצין קיבוץ גדול של לומדי תורה... ועושין תפלה נוראה עד מאד... וכל התפלה כולם עושים בבכיה גדולה ובשברון לב, וקודם שמתחילין עולה הרב הגדול החסיד כמוהר"ר משה גאלנטי יצ"ו על הבימה ודורש דברי כבושים לעורר לבן של ישראל ליראת השם ומקרב אותם לאהבת הבורא במתק לשונו ובגודל חכמתו ובקיאותו ורוב קדושתו...'

רמ"ג האריך ימים קרוב למאה שנים, נתבש"ם בשנת שע"ד⁶⁵ או סמוך לאחריה.

רמ"ג הותיר אחריו ארבעה בנים: הגדול, רבי יהונתן, מגורי האר"י, רבי שלמה. רבי אברהם. רבי ידידיה. ובת, שנישאה לרבי ישעיה הלוי הורביץ בעל 'שני לוחות הברית' בזיוו"ש⁶⁶.

ספריו הידועים לנו הם:

שאלות ותשובות מהר"ם גאלנטי - נדפס בחיי רבינו ויניציה שס"ח ע"י בנו ר' ידידיה. כרך נוסף של שו"ת היה בידי בנו הנז' ורצה להדפיסו⁶⁷, אך לא עלתה בידו ונאבד. תשובות נוספות מרמ"ג מפוזרים בספרי השו"ת של בני דורו: שו"ת אבקת רוכל, שו"ת משפטי שמואל. שו"ת מהריט"ץ, שו"ת מהרי"ט, שו"ת תורת חיים, שו"ת ר"א נ' ארחא, שו"ת באר מים חיים ועוד. בקובץ 'ציון וירושלים' (ירושלים תרנ"ז) נדפסה תשובה נוספת מכתב יד. עוד יש בשו"ת 'זרע אנשים' (כת"י ביהס"ל 8-2001) סי' מה תשובת רמ"ג שלא נדפסה עדיין.

ירכתי המשכן על הרמב"ם, חיברו בהיותו בן כ"ה. לפי החשבון יוצא שנת ש"ה לערך. הזכירו באגרת דנן, עיין שם בהערות.

ספר הזכרון - פירוש למאמרי התלמוד. הזכירו רמ"ג ב'קהלת יעקב' דף י, א ודף כו, א.

62 ראה 'האר"י וגוריו' עמ' ריא ועוד.

63 ראה 'ספר היובל לרי"ד סולוביצקי' ירושלים תשמ"ז, עמ' תתז.

64 אגרת שניה. נדפס ב'האר"י וגוריו' עמ' כה.

65 בשנה זו נדפסה הסכמת רמ"ג על ספר 'באר שבע' לר' יששכר בער איילינבורג (ויניציה שע"ד). ההסכמה ניתנה בשנת שע"ב. וראה 'סיני' ע' במאמרו של ד' תמר, מסיק מתוך שו"ת מהריט"ץ סי' קעז שבשנת שע"ד היה עדיין בחיים. בטרם פטירתו עוד הספיק רמ"ג לצוות מי ימלא מקומו אחריו כאב"ד צפת. ראה מה שכתבו חכמי צפת באגרתם אל הר"י איילינבורג משנת שפ"א (נדפסה בראש ספרו 'צידה לדרך' על פירש"י עה"ת, פראג שפ"ג): 'זה כמה שנים נכספה וגם כלתה נפשנו לקבלו עלינו לראש ולקצין ולהרביץ תורה בינינו, כי כן יסד המלך על כל רב ביתו... הגאון המופלא הישיש ר"מ ואב"ד כמהר"ר משה גלאנטה ז"ל צוה לנו שנקבל את יפעת רום הדרת מכ"ת לר"מ ואב"ד, אחר שראה מה שראה את רוב בקיאותו וחריפותו הפלא ופלא בים התלמוד ומצולות הפוסקים...'

66 כך הביא הרי"מ חזן ב'דברי שלום ואמת', לונדון תר"ה, עמ' 4.

67 כ"כ בשו"ת רמ"ג בסוף המפתחות דף ו, ב.

מפתח הזוהר - הדפיסו בויניציה שכ"ו. והוא מורה מקום לפסוקים הנדרשים בספר הזוהר. בנוסף למפתחות, חילק את מאמרי הזוהר לפי נושאים. ובסוף הספר הביא כמה השלמות לס' הזוהר ממה שמצא בכתבי יד ישנים.

קהלת יעקב - פירוש לקהלת ע"ד הדרש והסוד, צפת⁶⁸ של"ח. בספרו זה הוא מזכיר הרבה מאד ד"ת מרבו הרמ"ק ומאחיו הר"א גאלנטי. אוטוגרף מספר זה, עם שינויים רבים, ישנו בכת"י הספריה הבריטית 12313.

דרשות - כמה מדרשותיו הדפיס תלמידו ר' יחיאל די מונטילץ בספרו 'פירוש מגילת רות על דרך הנסתר', ויניציה שמ"ה.

הגהות על ירושלמי - היו בידי הרחיד"א, והזכירם בספרו 'צוארי שלל' דף קכד, ג. **אגרות** - בספר 'יוסף בחירי' נדפסו מכת"י שתי אגרות אל קהילות איטליה שעליהם חתום רמ"ג. אחת משנת של"ה, חתום על אגרת מרן הב"י (עמ' קעח)⁶⁹. שניה, משנת שכ"ז, חתום בראש עשרה חכמים 'יחיד ק"ק פרנסיא אשר פה צפת תוב"ב', (עמ' תריד). אגרת רמ"ג המתפרסמת כאן היא אם כן האגרת האישית היחידה ששרדה ממנו. **הסכמות** - רמ"ג כתב הסכמה ע"ס 'באר שבע' עהש"ס לרבי יששכר בר איילנברג, ויניציה שע"ד. הסכמתו לתקנת חכמי ירושלים בענין מיסים על תלמידי חכמים, נדפסה בראש ס' 'כתר תורה', אמסטרדם תפ"ה.

* * *

כאמור, היה רמ"ג מגדולי הפוסקים בצפת, להלכה ולמעשה. כלשונו באגרת שלפנינו: 'ולא אוכל שאת הטורח והעמל והמשא מבקר לערב, לדון את עם ה' יתברך בין בד... ולהשיב שאלות הן בגיטין והן בקידושין ולהשיב שאל... ממנו פנה ממנו יתד... שועת בת עמי'.

בדרך לימודו נותן רמ"ג דגש יותר לדרך הבקאות, כלשונו באגרתו: 'ת"ל כלנו מיוס[ד]ים ביסודות בשתי מסכתי בבקאות ובפלפול... במקרא במשנה ובתלמוד בפי שגורים, ובפרט בספרי הרשב"י ומדרשים...'

ומצינו כמה מקומות בתשובותיו בהם הוא מסתייג מדרך הפלפול, במקום שהוא מאריך טירחא, כמו בשו"ת רמ"ג סי' צא:

'הנה הרב מוהרי"ק זלה"ה סתם בשלחנו בסי' מ' בקיצור בלי בלבולים... באמת עמדתי מרעיד איך עולים דמיונות כוזבות בדעת המעיין, כי הדין ירצה יושר לא פלפול הפלפול בישיבה⁷⁰, שהדין דין אמת ויושר והאמת יורה דרכו'.

ובסגנון זה מצאנו שכתב רמ"ג בהסכמתו הנדפסת בשו"ת ר' אליעזר ן' ארחא סי' ב: 'נדרשתי על זה כמה ועמדתי על השאלה יום ולילה לבקש א[יזה] זכות משום עיגונא דאתתא ובקשתי ולא מצאתי שום התר לה וכו' ואין ראוי להטפל בגיטין ובקדושין כי אם שהיה בקי היטב, שאינו תלוי הדין בפלפול הלכה כי אם ביושר, כי בנקל יבא לטעות וכו'.

68 הוא הספר השני שנדפס בצפת. לאחר 'לקח טוב' למהריט"ץ.

69 וראה 'יוסף בחירי' עמ' קפא וקפה אגרות קהלות קוני וקאסאלי אל רמ"ג.

70 צריך להגיה שם 'לא בלבול הפלפול'. ראה פרק 'האגרות' הע' 154.

עוד מצאנו בתשובת רמ"ג שבשו"ת מהריט"ץ (סי' קנא):

'הגם כי אינו מנהג שלי לפלפל בתשובה שאכתוב כשאשיב, כי אם דברים פשוטים... לא כן אנכי עמדי היום, אחר שהדין דין פשוט למה יטרח האדם בשפת יתר בלי צורך ובין כך ובין כך הדין דין אמת וצדק וכו'.

וראה גם מש"כ רבי חיים שבתאי אודות רמ"ג (שו"ת תורת חיים ח"ב סי' לב):

'גם ראיתי שהתריס נגדי החכם השלם זקן ונשוא פנים יושב על כסא ההוראה כמהר"ר משה גאלאנטי נר"ו, וכתב כי כוונתי לא היתה אלא להלאות לדייני ישראל ולהראות פלפולי וכו' 71.

גם בתשובה אחת של רמ"ג אל רב"א (שו"ת רמ"ג סי' פט) ניכרת קצת גישה זו:

'והנה אחי חצי התשובה תאריך טרחא בדברים אשר לא מועילין ולא מורידין, ויראה אותה כל מבין ספר... והנה אחי צללת במים אדירים והעלית חרס בידך... מרי דאברהם, האי גברא תלי תניא בדלא תניא... עוד על מה שחלקת בין... והארכת שפת יתר, אין זה ראיה כלל... היא משענת קנה רצוץ, ובאמת הארכת בענין שני דפין דברים שאינו מעלה ומוריד בנדון דידן כלל...'

עם זאת, מגלה רמ"ג בתשובה אחרת את רוב חשקו להשתעשע בפלפולים, ראה שו"ת מהריט"ץ סי' מג:

'ומי יתן לי בריאות וחוזק אללי לי שזה היה תשוקתי בימי חרפי עם גדולי וגבירי וחבירי ועל הרוב עם מהר"ר שמואל ן' וירגה ז"ל לישא וליתן בכתב ועל פה, ועתה ביכורה איותה [נפשו] מזמן לזמן, נכספה וגם כלתה נפשי לשאת ולתת ברזל בברזל יחד ולקיים מאמרם ז"ל שני ת"ח העומדים במקום א' ואינם מחדדים זה אל זה יחד ח"ו נענשים. וישמרהו ה' ית' לעד כי תאוה ותכסוף לשאת ולתת, וכמותו ירבו בישראל...'

על הפלפול

רב"א בתשובה שלפנינו יוצא חוצץ נגד דברי ה'חובות הלבבות' בענין חוסר התועלת בפלפולים שאינם נוגעים למעשה. בטרם נרחיב בשיטה זו, נעיר שאין דובריה שוללים לחלוטין את תועלת הפלפול, כי המדייק בלשונם יבחין שלא דחו אלא את סדר הקדימה שהיה רווח בקרב התלמידים, להרבות בעסק הפלפול בטרם מלאו כריסם בפשט הלימוד. ראשית כל נביא את מלוא דבריו של בעל 'חובות הלבבות' 72 בהקדמתו, שעליהם באה תלונתו של רב"א:

...וכל שכן רוב אנשי זמננו זה, אשר זלזלו בחכמת רב מצוות האברים ועשיתן, כל שכן במצוות הלבבות. ואשר ידבנו לבו מהם לעיין בחכמת

71 ראה המשך הדברים שם, הובא באריכות להלן בחלק 'האגרות' הע' 22.

72 דפו"ר: ויניציה ש"ח.

התורה הוא מתכוין רק לדבר שיקרא בו חכם אצל עמי הארץ ושיתואר במדע אצל הגדולים המדומים, ויט מדרך התורה אל מה שלא יקנהו מעלה יתירה ולא ינקהו ממכשול בנפשו, ושאם לא היה יודעו, לא היה נענש עליו. והניח לעיין בשרשי דתו ויסודי תורתו, אשר לא היה לו להתעלם מהם ולהניחם ושלא יוכל לקיים מצוות, אם לא ידעם ויעשם, כמו אמונת היחוד, אם אנחנו חייבים לעיין בו מצד שכלנו או אם יספיק לנו, אם נדעהו מצד הקבלה...

ואמרו על א' מהחכמים, כי היה יושב עם בני אדם עד חצי היום וכשהיה מתיחד עם חבריו, היה אומר: הבו האור הצפון, רצונו לאמר חכמת הלבבות. **ונשאל אחד מן החכמים על שאלה נכרית מענין דין הגרושין, והשיב את שואלו: אתה האיש השואל על מה שלא יזיקנו, אם לא ידענו, הידעת כל מה שאתה חייב לדעתו מן המצוות, אשר אינך רשאי להתעלם מהם ואין ראוי לך לפשוע בהם, עד שנפנית לחשוב בשאלות נכריות, אשר לא תקנה בידיעתן מעלה יתירה בתורתך ואמונתך, ולא תתקן בה מעוות במדות נפשך.** והנה אני נשבע, כי מחמש ושלשים שנה אני מתעסק במה שצריך לי ממצוות תורתך, ואתה יודע רוב טרחי בעיון ורוב הספרים אצלי, ולא פניתי לבי למה שפנית לבך לשאול עליו. והאריך להוכיחו ולביישו על זה...

אמר המחבר: וכיון שעמדתי על חיוב מצוות הלבבות, ושאנחנו חייבים בהם ממה שזכרנו, וראיתי שהונחו ולא חובר בהם ספר מיוחד, והתבוננתי מה שהם בו אנשי דורנו מקצר דעתם להבינם, כל שכן לעשותם ולהתעסק בהם, והיה מחסד האלהים עלי שהעירני לחקור על חכמת המצפון.

וראיתי במעשי קדמונינו ז"ל ובמה שקבלנו מדבריהם, כי יותר היו זריזים ומשתדלים בחובת עצמם, ממה שהיו משתדלים בתולדות הדינים והשאלות הנכריות הקשות, ושהשתדלותם היתה בכללי הדינים ולברר ענין איסור והיתר, ואחר כך היו מתעסקים ומשתדלים לברר מעשיהם וחובות לבותם, וכשהיתה באה לידם שאלה נכרית מתולדות הדינים, היו מעיינים בה בעת ההיא בדרך הסברה ומוציאים את דינה מן העיקר, שהיה בידם, ולא היו מטרידים דעתם עליה קודם לכן, מפני שהיו עניני העולם נקלים בעיניהם. וכשהיו צריכין לפסוק את הדין בענין ההוא, אם היה הדין ברור להם מן היסודות שקבלו משם הנביאים ע"ה, היו פוסקים אותו על הדרך ההוא. ואם תהיה השאלה מן התולדות שמוציאים דינם מן היסודות ההם, היו מעיינים בה דרך סברתם, ואם יסכימו כלם לדעת אחת, היו פוסקים, ואם היו חולקים בדין, היו פוסקים כדעת הרוב. כמו שאמרו על הסנהדרין: נשאלה שאלה לפניהם, אם שמעו, אמרו להם, ואם לאו, עומדים למנין: רבו המטהרין, טהרו, רבו המטמאים, טמאו. ומעיקר שבידם: יחיד ורבים הלכה כרבים. וחברו במסכת אבות מוסרם ויושר מדותם המקובלות מהם כל איש בזמנו ובמקומו.

ואנשי התלמוד אמרו על רבותיהם, מה שיורה על עומק חכמתם ורוב

השתדלם לברר את מעשיהם, והוא מה שאמרו: בשני דרב יהודה כוליה תנויי בנזיקין הוה ואנן קא מתניתן טובא ואילו רב יהודה כד הוה שליף מסאניה הוה אתי מטרא ואנן אילו מענינן ואזלינן ומענינן ליכא מאן דמשגח בן. אמרי ליה: קמאי היו מסרי נפשיהו על קדושת השם אנן לא מסרינן נפשין על קדושת השם.

ואמרו: אמר רב הונא כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה, שנאמר וימים רבים לישראל ללא אלהי אמת, אלא בתורה וגמילות חסדים. עכ"ל 'חובת הלבבות' שם.

כמו כן כתב ה'חובת הלבבות' בשער עבודת האלהים פ"ד בגנות הכת השמינית מלומדי התורה:

והח', אנשים לא הספיק להם מחכמת התורה מה שהספיק למי שקדם זכרו, עד שהטריחו את עצמם להבין דברי אנשי התלמוד ולהתיר ספקותיו ולפתח סתומותיו לקנות בזה השם והתפארת. והם מתעלמים מחובות הלבבות ואינם מתעוררים למפסידי המעשים, וכלו ימיהם בדיעת הענינים הנכרים מתולדות הדינין והזר הקשה מפסקי הדינין, וזכרו מחלוקת בעלי התלמוד בחדושים הנופלים בדינין, והתעלמו מעיין במה שאין להם רשות להתעלם ממנו, מעניני נפשותם אשר הם חייבים לחקק עליו מאמתת אותות הנביא ע"ה והקבלה ותנאיה אשר בהם תתברר, ומה שחייבנו בו הבורא מהבאת הראיות עליו בשכלנו ולעבדו בלב שלם והרבה כזה וכו'.

עוד יש מזה הענין בדברי ה'חובת הלבבות', שער יחוד המעשה פ"ה:

וכאשר יתיאש היצר מפתותך בפנים האלה... ואם ימלט מכל מה שזכרנו, ויהיה מאנשי החכמה והבינה, יעביר על לבו ענין קשה מעניני החכמה, ויטריד אותו בשאלה ותשובה ובקושיא ובפרוק, ומה שנתעלם ממנו בעיון מה שהיה צריך לעיין בו ומה שנשאר לו ללמד מן החכמה, ויחשב עם נפשו לעסוק בו, ויטרידהו בזה מכל מעשי העבודה, ויפסיד עליו כפלים מה שמתקן עליו. ואפשר שיכנס במעשה העבודה ויצא ממנה ויהיה תמיד בטרדת לבו בזולתה מעניני העולם...

שיטה זו רווחת גם בכתבי הרמב"ם. כמו שנמצא באגרת שכתב לתלמידו, נדפסה ב'אגרות הרמב"ם' סימן כד⁷³:

...ומטרת הלומדים איבוד הזמן במשא ומתן שבתלמוד, כאלו המטרה והתכלית היא ההכשרה בויכוחים, לא יותר. וזה לא היה המטרה העיקרית, אלא המשא ומתן והויכוחים נעשו במקרה, כאשר נאמר דבר שקול ופירשו אחד פירוש מסוים ופירשו השני הפכו, הוזקק כל אחד מהם לברר אופן למודו ולהכריע את באורו. ואין המטרה העיקרית אלא ידיעת מה שצריך לעשות וממה להמנע. וזה ברור לאדם כמוך...

73 מהדורת קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' קלה. במהדורת בנעט, ירושלים תש"ו, הוא בעמ' 69.

ועל דרך זה פירש הרמב"ם ב'פירוש המשניות' את דעת ר' יהושע במסכת נדה פרק ו משנה טו:

...וענין דברי ר' יהושע, שהוא אומר: במקום שנדבר ונדון בטועות, נדון בשאינן טועות היאך דיניהן. כאלו רומז שסוג זה של דיון שאנחנו בו קשה מאד ודיניו מרובין, ואין אנו יכולים להגיע לתכלית באור החלוקים הרבים שאפשרות מציאותן קרובה, ולמה לנו להניח הנחות שאפשרותן רחוקה כגון זה שתראה בין השמשות דוקא וביום ידוע ומסויים, וזה רחוק שיארע, ואם נתעסק בדיון במה יהיה הדין בזה, יתרחב הדבר ונטרד מלעסוק בנחוץ יותר. וכן מצינו שכתב הראב"ד הראשון בספרו 'האמונה הרמה' בהקדמה למאמר שני⁷⁴:

...וחכמת הדינין אשר כזה ישתתפו, באשר בשניהם תיקון הרעות, כי בחכמת הדינין יתוקנו הרעות הנהוגות בין בני אדם להטיב להם עסקי העולם אשר ביניהם... כן בחכמי הדינין, מי שיכלה הזמן וישים כל מחשבתו לעיונים הארוכים ולשאלות הקשות וענינים לא קרו ולא יקרו לעולם, כסבורים שהם מצרף השכל, ולטישה אליו, והוא באמת איבוד זמן. והוא טוב אם הקדים היותר הכרחי, עד שידע התורני, מה שאפשר שיבאר בו במופת אל מי שמכחיש האל ית', או מכחיש הנבואה, או מכחיש הגמול והעונש, או מה שאצל האל ית' בעולם הבא, היה מה שנשאר מימיו אתר זה, אם כלה אותם באותם הדיוקים הזרים אין רע, ואין לחוש בזה. וכן ענין החכמים הגדולים ז"ל באמרם: הוי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורוס... בלשונו הנמלצת גינה הר"י אבוהב את העוסקים בפלפול יותר מדאי, זו לשונו בהקדמת ספרו 'מנורת המאור'⁷⁵:

...ובראותי כי התלמוד, אשר הוא יסוד ועמוד נשאר בעונותינו גלמוד, מאין קורא ושונה, איש לאהלו פונה ואין קול ועונה. ואם מעטים בו שונים, עוסקים בו ימים או שנים, לישא וליתן בדינים, לדעת חקים ומשפטים, רבים או מעטים, אוחזים הפרטים המטים ועוזבים הכללים האמתים, פוסחים על שתי הסעיפים, שונים שנים או שלשה דפים, נרפים הם נרפים. ומכלין ימיהן בתוספות וחדושין ובקשיות ותרוצין מחדשין ובטיב גטין וקדושין ובהתרות שבועות ונדרים ובדיני שאר הסדרים, פעמים חדשים לבקרים. עשרה שליטים אשר הם בעיר, עוסקין בהלכות ושלח את הבעיר ובפרק המבעה והמבעיר. מניחין אבנים טובות ומרגליות ומוציאין ימיהן בקשיות של עדויות והוריות ואין מוציאין פסק ההלכה. תופשין כלה בלא ברכה. למחלתם לא עלתה ארוכה. ועמלים ללחם ולצבא צבא, על דברי רבי עקיבא ובהיות דאביי ורבא. זה נאה לתלמידים, אל דבר ה' חרדים, בראשיתם ובתחלתם לפלפל את שכלם, אבל אינו טוב להם להוציא בזה כל ימיהם...

74 עמ' 46. י"ל לראשונה: פרנקפורט תרי"ג. רבי אברהם אבן דאוד חי בין השנים ד"א תת"ע-תתק"מ. חיבר גם את הספר הנודע 'סדר הקבלה'.

75 דפו"ר: קושטא רע"ד.

בפירוט רב נימק החכם עלום השם בעל 'אורחות צדיקים'⁷⁶ בשער התורה שבסוף הספר את התנגדותו לפלפולי התלמידים שבזמנו, בקוראו להם 'בלבולים':

...ויש ראיות גדולות ברורות בכמה מקומות בתלמוד, שהיו כולם רגילים בחזרה, ולכל אחד היה לו סכום מנין כך וכך פרקים ליום, וכשהיו טרודים ביום אז היו פורעים בלילה, וכל שלושים יום היו חוזרים לתלמודם. וכזה הענין היו לומדים גם כן בצרפת, עד שהגיעו למעלות רבות ולידיעה גדולה ולא הוצרכו לספרים פוסקים, כי היו יודעים המצוות מתוך התלמוד והתוספות.

אבל מיום שנתגרשו מצרפת נתמעט הלמוד מאד מאד. ועוד בדור הזה נשתכחה התורה, מחמת כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים להחזיק בפלפולים, אך אינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל. הלא לבם היה פתוח כאולם ותורתם היתה אומנתם, והיו ממיתים עצמם עליה יומם ולילה, לכן השיגו וידעו בפלפולם. אבל עכשיו אינם יודעים כן, אלא מבבלים זה את זה ומבטלים רוב היום, ועוסקים באותו לימוד כחצי יום, והלימוד שלהם עראי דעראי והביטול קבע...

וכן בארץ צרפת היו עוסקים בעסק גדול וזמן רב, והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד, והיו חוזרים תמיד, ולא פסקה תורה מפיהם, והיו עושים כמו מעשי הראשונים, כדאמרינן: לעולם ליגרס אינש ואף על גב דמשכח ואף על גב דלא ידע מאי קאמר. ואמרינן: מעיקרא ליגרס אינש והדר ליסבר. וכל זה אינם עושים עתה, כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות וכל חידושים וחידושי דחידושים קודם שידע צורת התלמוד, אם כן איך יצליחו, כיוון שעושה להיפך ממה שאמרו חכמי התלמוד. כי כל מה שנאמר בתלמוד הכל אמת, ואין להשיב עליו או לשנותו, ולא להוסיף ולא לגרוע. ועל כן מרוב טורח הלימוד, העיון והפלפול, רבים פורשים מן הלימוד מרוב טורח השמועות והדקדוק שאומר על פה, כי אומרים: מה נוכל להבין סברות מבחוץ, הלואי שהיינו יודעים מה שבתוך הספרים. ואם היו לומדים בקביעות יומם ולילה, אז היו לומדים והיו בקיאים בתלמוד, והיו מתאזנים ללמוד, כי היה להם לב להבין בקל, והיה אדם בא ללמוד לעולם נים ולא נים תיר ולא תיר, והיו מוסיפים בכך יראת שמים שלימה, וגם היו מתרבים התלמידים, והיו עוסקים תמיד בתורה. אבל עתה, מרוב טורח השמועות, נעשית עליהם ההלכה כמשא כבד, ולא יוכלו עוד להביט בה, ומתוך כך עוסקים בשגעון ובליצנות, ומבבלים ומבטלים ועוסקים במיני תחבולות...

ואמרו בפרק השוכר את הפועלים: רבי זירא יתיב בתענית ארבעים יום דלישתכח מיניה תלמודא דבבלי כי היכי דלא ניטרדיה. ואמרו: נכשל אדם בעבירה אחת ונתחייב מיתה לשמים, מה יעשה ויחיה, אם היה רגיל לקרות דף אחד יקרא שני דפים, או לשנות פרק פעם אחת ישנה פעמים, או ללמוד

פרק אחד ילמוד שני פרקים. אלמא רוב גירסא עיקר, כי אם היה הפלפול עיקר, לצעוק ולהרים קול חצי יום בדיבור אחד, או היה לו לומר: אם מתחילה היה רגיל להקשות קושיא אחת יקשה שתי קושיות...

בעקבות בעל חובה"ל וכמעט בלשונו, כתב הרמח"ל בהקדמת 'מסילת ישרים':

וכיון שכבר התאמת אצל כל חכם צורך תמימות העבודה וחובת טהרתה ונקיונה שזולת אלה אינה נרצית ודאי כלל, אלא נמאסת ומתועבת, כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות הוא מבין, מה נענה ביום תוכחה אם התרשלנו מן העיון הזה והנחנו דבר שהוא כל כך מוטל עלינו שהוא עיקר מה ה' אלהינו שואל מעמנו. היתכן שייגע ויעמול שכלנו בחקירות אשר לא נתחייבנו בם, בפלפולים אשר לא יצא לנו שום פרי מהם ודינים אשר אינם שייכים לנו, ומה שחייבים אנו לבוראנו חובה רבה נעזבהו להרגל ונניחיהו למצות אנשים מלומדה.

ובנוסח 'מסילת ישרים' מהדורה קמא⁷⁷ שהוא ערוך בדרך ויכוח החסיד והחכם, מאריך הרמח"ל יותר:

אין תשובתך זאת מספקת אלא לזמן אשר תוציא אותו בעיון ההלכות וחיבורי הפוסקים, אך לזמן אשר תוציא בעומק הפלפול ובחידוד הדרשות מה תענה, הלא טוב לך לחדול מאלה שאינם מביאים אותך לשלימות שאתה צריך לו, ותוציא זמנך בבקשת מה שמוטל עליך לדעת אותו ושצריך לך לשלימותך...

וביתר חריפות מצינו שכותב הרמח"ל באגרת אל הר"י באסאן שנדפסה בספר 'רמח"ל ובני דורו', אגרת פח:

מה נמצא נחת רוח ליוצרנו ב"ה בכל הפלפולים הגדולים והפסקים הרבים, ואין א' מתחזק לעמוד בסוד ה'... ההסתר הסתיר הרב הקדוש האר"י זלה"ה דבריו באמרו, שמי שהוא חריף יעיין שעה א' או שתיים לכל היותר בהלכה ומי שאינו חריף לא יעיין בה כל עיקר, אלא עיקר העסק יהיה במדרשים ובאגדות ובקבלה, פנימיות התורה? א"כ איפוא למה נעזוב את העיקר ונאחז את הטפל?... וכי יאמרו: הלא הדינים צריכים לישראל - הנעזוב אותם? לא, לא נעזוב אותם, אבל נקבע להם זמנים לפי שא"א בלאו הכי, אך לא בהם נבלה זמננו ח"ו. הלא זה רע בעו"ה, שרוב חכמי ישראל כבר רחקו מעל האמת ומן האור הנעים, כבוד ה' אלקינו, ללכת אחרי פלפוליהם של הבל.

* * *

כנגד רבותינו בעלי המוסר אשר דבריהם בקנה אחד עולים לרחק הפלפול, יצאו רבים מחכמי ישראל להצדיק את דרך הפלפול ולבסס היותו אחד מדרכי הלימוד הנחוצים.

ראש המדברים נגד שיטת בעל 'חובת הלבבות' הוא מהר"ם די לונזאנו⁷⁸ בספרו 'דרך חיים'⁷⁹ וז"ל:

'מי הוליד אגלי החסידות כחכם הגדול הפילוסוף האלהי המפורסם בחסידות בעל חובת הלבבות. ומעיד אני עלי בורא עולם כי פעם א' ראיתי א' מהגדולים הרשומים בעיר הזאת שהיה תמיהה על קצת דברי חובת הלבבות שאינני זוכרם עתה תמיהה גדולה, ובתוך דבריו אמר: נפלאתי איך לא נגזר שריפה על ספר זה, כי נמצאו בו דברים קשים יותר מב'מורה הנבוכים', וזה נשרף וזה לא נשרף, הכל תלוי במזל. אלו היו דבריו.

ובאמת יש בספר ההוא דברים קשים ורעים. ואעירך על ב' לשונות ממנו, למען גם לכל הדברים אשר ידבר אל תתן לבך. אתה ידעת התלונות הגדולות אשר חכמי ישראל הקדושים מלינים על מתפלספי... והלשון הב' שהוא סלון ממאיר וקוץ מכאיב, הוא אמרו בפ' הב' מהשער הראשון וז"ל: לא יוכל לעבוד עלת העלות, אלא נביא הדור בטבעו, או הפילוסוף המובהק, אבל זולתם עובדים זולתו, עכ"ל. ועצור במלין מי יוכל... הצבי ישראל הביטו וראו היש מכאוב כזה, וכי הרבנים שבזמננו כמו מוהר"ר יוסף קארו ומוהר"ר יוסף ן' לב ומוהר"ר שמואל די מדינה וזולתם מהקודמים ומאשר הם חיים עדנה אשר לא ימנו מרוב, שאינם נביאים ואינם פילוסופים אפילו בלתי מובהקים, עובדי ע"ז הם. ח"ו לא תהא כזאת בישראל...

לא יכולתי להתאפק מבלי שאעירך גם עליו בקוצר, אמרו בהקדמה וז"ל: 'כאשר ידבנו לבו לאיש מאנשי זמננו לעסוק בתורה, יטה אל מה שלא יקנהו מעלה יתירה ולא ינקו ממכשול נפשו, ושם לא ידעו לא היה נענש עליו וכו', עד - 'נשאל אחד מהחכמים על שאלה נכרית מענין דין הגרושין, והשיב, אתה השואל על מה שלא יזיקנו אם לא ידענו, הידעת כל מה שאתה חייב לדעתו מהמצות שאינך רשאי להתעלם מהם עד שנפנית לחשוב בשאלות נכריות שלא תקנה בהם מעלה יתירה בתורתך ואמונתך, זה לי ל"ה שנה שאני עוסק במה שצריך לי ממצות התורה ולא פניתי לבי למה שפנית לבך לשאול, והאריך להוכיחו ולביישו, עכ"ד.

ותדע ותשכיל ממוצא דבריו אלה, כי העסק בדיני הקרבנות וטומאה וטהרה ותרומה וכיוצא בזה, הכל איבוד זמן לדעתו, והדברים ק"ו ואם הלכות גרושין הנוהגות בכל מקום ובכל זמן וצריכין שמירה והזהר גדול פן יכשלו באיסור אשת איש וממזרים, עכ"ז הלא נכריות נחשבו לו ולדבר בטל ומותר, שלא יזיק אם לא ידענו ולא יענש, כ"ש וכ"ש ההלכות הנז'. ולדבריו התנאים

78 בן דורם של רב"א ורמ"ג. חי בין השנים שי"ז-שפ"ה בערך.

79 דפו"ר קושטא של"ג, דף כא, א - כד, א. מלשון רב"א בתשובה דנן מוכח שדברי רמד"ל שם עמדו לנגד עיניו בעת כתבו תשובה זו. כל דברי רמד"ל אלו, נגד החובה"ל ועוד, הושמטו בדפוס שני שהו"ל שוב בשנת שע"ח, ובמקומם כתב רמד"ל: 'כמו שביארתי בדפוס הראשון' ותל"מ, והדברים חסרים גם בכל הדפוסים שאח"כ, מכיון שדפו"ר הוא נדיר ביותר. הדגשתי את דברי רמד"ל במקומות שהם מקבילים לדברי רב"א אצלינו. הספר 'דרך חיים' עומד בעז"ה לצאת לאור בקרוב ע"י 'אהבת שלום'.

והאמוראים לריק יגעו לתוהו והבל כחם כלו בחברם מסכת זבחים מסכת
מנחות מסכת בכורים פסח שני סנהדרין ובכלל רוב התלמוד קרוב לכולו,
וכן חכמי ישראל האחרונים כרש"י ובעלי התוספות ובעלי החדושים כהרמב"ן
והרשב"א והר"ן וזולתם, גם הם אבדו זמנם כי התעסקו במה שלא היו
נענשים אם לא ידעוהו. ואילו במקום העסק ההוא היו עושקים בפילוסופיה
וישיגו להיות כארסטו וחביריו אז ישרו בעיניו, רחמנא ליצלן מהאי דעתא.

בא וראה דעת רז"ל מהו, אמרו בתוספתא דסנהדרין: בן סורר ומורה לא
היה ולא עתיד להיות, למה נכתב, אלא לומר דרוש וקבל שכר, עיר הנדחת...
בית המנוגע... ע"כ. ולפי שמצאו רז"ל הדבר הזה בתורה וידעוהו והאמינוהו
ונהגו גם הם המנהג הזה והתעסקו בכל מה שהתעסקו ממשפטי התורה
ודיניה, בין שיהיו נוהגין בכל מקום ובכל זמן או לא, כי כמו שאין הבדל
בקדושת התורה בין פרשת היחוד לסיפור בלעם עם אתונו, כך אין הבדל
בלמידת הלכותיה בין הלכות ק"ש להלכות בכורים ועבודה ודומיהם שאינן
נוהגות עתה. ואמרו בסוף מנחות: כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב
חטאת וכל העוסק בתורת אשם כאילו הקריב אשם והעוסקים בהלכות עבודה
מעלה עליהם הכתוב כאילו נבנה מקדש בימיהם. ובפ"ק דברכות דין פשוט
והביאוהו הפוסקים: שהרוצה לעסוק בין במקרא בין במשנה בין במדרש בין
בתלמוד, צריך לברך קודם אקב"ו וכו'. הא קמן שהעוסק בדיני התורה לא
שנא נוהג או בלתי נוהג הוא עושה מצות עשה מן התורה, וכיון שעושה
מצות עשה בהכרח יש שכר לפעולתו, דלא גרע מצוה זו משאר מצות.
ואדרבה היא גדולה מכלם..., וכיון שהעוסק במה שיהיה מהתורה יש לו
שכר וכדתנן באבות פ"ג, א"כ כשיניח העסק ההוא הוא מאבד אותו שכר,
ולא עוד אלא שיענש עליו וכמו שכתבנו לעיל בארוכה. וארז"ל בפ"ק דברכות
כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק הב"ה מביא עליו יסורין מכוערין
ועוכרין אותו, שנאמר החשיתי מטוב וכאבי נעכר, ואין טוב אלא תורה וכו'.
ובפ' במה מדליקין מוכח שהמבטל ת"ת חייב מיתה בידי שמים. ומשנה
שלימה שנינו בפ"ק דאבות: דלא מוסיף יסיף ודלא יליף קטלא חייב. ופי'
הרמב"ם: מי שאינו מרבה בקריאה ימיתהו הש"י, ומי שלא למד כלל ראוי
ליהרג, עכ"ל. וא"כ איך אמר החכם הזה שאם לא ידעו לא היה נענש, שלא
יזיקנו אם לא ידענו...

סוף דבר, העסק בכל מה שיהיה מן התורה נוהג או ההפך, גדול יתר מאד
הוא ולא דבר רק הוא, והאומר להפך, דבר רק הוא. הן אמת שבשאי אפשר,
כגון שאין לאדם פנאי לעסוק בכל המשפטים נוהגין ובלתי נוהגין ויש לו
פנאי לעסוק במקצתם, ראוי שיבחר לו לעסוק בנוהגין, כאמרם: תדיר ושאינו
תדיר תדיר קודם, ויניח הבלתי נוהגין כיון שאי אפשר. אבל אין בזה התנצלות
על החכם בעל דיננו⁸⁰ באמור שזאת היתה כונתו, לפי שהוא אמר של"ה

שנה נתעסק בטורח גדול במה שצריך לו וכו' ולא פנה לבו וכו', ואין במצות התורה הנוהגות תדיר דבר שלא יספיק לו ל"ה שנה, אבל יספיק לחכם שנה א' ללמוד הלכות ק"ש ותפלה ושבת וי"ט וזולתם. ולכן הדבר ברור שמ"ש שלא הספיקו לו ל"ה שנה, על החכמה היונית ואלהיותיהם אמר...

אף הר"מ אבן מכיר, מחכמי צפת וראש ישיבת עין זיתון, מתפלמס בספרו 'סדר היום' (וינציה שנ"ט) פרק 'סדר הלימוד' עם לומדי הפשט לבד:

כן דרך הלומד, שיש הפרש רב ועצום בין המעמיק לקורא על פני המים, כי זה מוציא לאור מבוקשו ומוציא לאור משפטו להבין ולהורות חק ומשפט ותעלומה יוציא אור וטועם טעם הענין מדבש ונופת צופים, מה שאין כן בקורא כאגרת כי הולך בחשך ואומר לכל סכל הוא והימים והשנים חולפים ובאים, ולא ימצא אתו לא שכל ולא יושר להוציא דבר מאפלה לאור ולעמוד על עקרון של דברים להשיג הכונה האמיתית שלא יכשל בה.

וזה היה המנהג שנהגו לקבוע ישיבות לפלפל בהם סוגיות ודבורים קשים ואעפ"י שנראה כאבוד זמן אחר שאין מוציאין ממנו לא דין ולא משפט, מפני הענין שאמרנו כדי ללמוד להישיר השכל כדי שידע להעמיק הענינים כאשר יבואו לידו, כדי שיוציא לאור משפט.

ומי שלומד בענין אחר נצלל במים אדירים והעלה חרס בידו, ומוציא שם רע על חמדת התורה הקדושה והעמוקה, כי נראה לו שאין ענין התורה כי אם אותו דבר שעולה בדעתו בתחלת עיונו והוא הפשט הדומה למלבוש החיצון שנותן האדם על בגדיו החשובים כדי שלא יתלכלכו ולא יראו לכל, כי עקר התורה סודותיה ורזיה הנסתרים והעמוקים הם נעלמים מעיני הכל בתחלת העיון, עד שמי שיש לו שכל יטה שכמו לסבול הטורח והמשא לעיין יום אחר יום עד שיגלה הענין אשר הוא מבקש והמקום ברוך הוא בראות טוב כונתו לידע ולהבין מגלה לו את חפציו, הכל לפי מה שהוא אדם... כי אין עקרי הדת וסודותיה מתגלים בדבר נקל לכל לומד, כי אם אחר עמל וטורח הרבה מאד לעסוק בה יומם ולילה לאכול פת במלח ולשתות מים במשורה ולמסור נפשו עליה כדכתיב אדם כי ימות באהל, ולעולם אינו מסיח דעתו ממנה בשכבו ובקומו בשבתו ובלכתו. לאיש אשר אלה לו ודאי ישיג את כל אשר יחפוץ, כי כמו שהוא רודף אחר התורה ומבקש אהבתה כך תרדוף היא אחריו להתגלות אליו ולמסור בידו גנזי סתריה ורזי עמקיה, כענין שנאמר תכבדך כי תחבקנה. ואין לך כבוד גדול מזה לעסוק בה תדיר וכל חפצריך לא ישוו בה ולעיין הטב כל דבריה ולספור כל תיבותיה ואותיותיה אם יש איזה תיבה או אות יתרה ומה ענין יתרתה כי לא דבר רק הוא ואם רק הוא ממנו שאין אנו רודפים אחריה בטורח הראוי להשיג אמריה אמרות טהורות מזוקקות שבעתים וכן לידע כלליה ופרטיה לדקדק בהם כל מה שאפשר ומתוך כך יצא משפטו לאור ומעקשים למישור ויברר הענין היטב...

בענין זה כתב ה'חתם סופר' בחידושו עמ"ס נדרים⁸¹ (פא, א ד"ה שלא ברכו):

...יש תורה לשם שמים ממש, אך אין כוונתו אלא כדי לקיים המצות ולידע
ההלכה איך יעשה המעשה. וכיון שכל עצמו של אותו העסק איננו אלא
לקיים המצוה איננו עדיף מקיום המצוה גופיה דבעידנא דלא עסיק בה לא
מגינא ולא מצלי. אך עיקר מצות עסק התורה הוא מצוה בפ"ע להגות בה
יומם ולילה ולהעמיק ולעיין בכל תוצאותיה ומובאיה כי עמקו מחשבותיה
ואם בחקתי תלכו שתהיו עמלים בתורה, לא לבד לידע המצוה בשעה שצריך
לה, אלא דרוש וקבל שכר, היינו הדרשה עצמה היא השכר ונחת רוח לפני
הקב"ה. וזהו עוסק לשמה של תורה, לא על כונה אחרת, והיא המגינה
ומצלי.

ואז בשעת החורבן לא עסקו ע"ז האופן. והמחשבה הלז גילה להם הקב"ה
היודע מחשבות ולא חכמים ונביאים. אך במה יודע איפה זאת, אמר רב
יהודה אמר רב שלא ברכו בתורה תחלה, ומסקינן בפרק התכלת כל מצוה
שעשייתה גמר מצותה מברכים עליה ושאיין עשייתה גמר מצותה אין מברכים
עליה, והשתא אי כל כונת עסק התורה אינה אלא לעשות המצות, א"כ אין
למודה ועסקה גמר מצותה, אין מברכים עליה, אבל המברך עליה מודה
שכוונתו שמלבד קיום המצות, עוד העסק בעצמו מצוה.

עוד מצאנו לבעל 'חתם סופר' שיצא לחלוק בהדיא על שיטת ה'חובת הלבבות', וז"ל
ב'חתם סופר' עה"ת פר' בחקותי (ד"ה או יאמר ע"ד מוסר):

לאפוקי ממה שכתב 'חובת הלבבות' ז"ל: 'וזהוהיר מהיות כל עסקינו בידיעת
הדינים הנכריות ושאלות הזרות כגון דיני גיטין וכדומה, אלא יהיה כל
עסקינו בעיוניות ולכשיבא שאלה כזו לידינו נעיין בה'. והנה במחילת כבוד
החסיד ההוא, לא זה הדרך סלולה אשר חפץ ה' ואשר כבשוהו רבותינו ז"ל,
וקבעו בש"ס איבעיא להו רגלו אחת בתוך חמשים אמה ורגלו אחת חוץ
לחמשים אמה וכו'. כי ידעו חז"ל שידיעת דברים אלו זהו האושר האמתי
וזה הוא המביא לאדם להבת לבו ביראת ה' כל היום ודבקות בשמו הגדול,
ובתנאי שתהיה תחלת כונתו לשם ה' ותל"מ.

הגדיל לבאר ולפאר את חשיבות הפלפול רבי ישראל סלנטר⁸² בהקדמתו לקובץ
'תבונה' ח"א⁸³ שהו"ל:

והיותר גדולה אלי היא בקשת תורת האמת... מה היא האמת? לא על
הפשטות לבדו יהיה האמת, כי הפשטות אינו אלא סעיף מדרכי הראיות,
ועל פי הרוב קושיות החמורות הנולדות מהרכבות הקודמות משולבות

81 ראה עוד בענין זה: דרשות חתם סופר ח"ב דף רנב, ב. שם ח"ג דף כ, א. וכעין דבריו כאן כתב
מדנפשיה הרי" סלנטר ב'אור ישראל' מכתב לא, ע"ש.

82 ראה עוד בענין זה: 'אור ישראל' לרי"ס מאמר כו. ועיין מה שהאריך הרבה, על יסוד דברי הרי"ס,
ה'חזון איש' ב'אמונה ובטחון' פ"ג. וע"ע בס' 'הגדול ממינסק' עמ' 147 בשלילת שיטת החובה"ל.

83 קניגסברג תר"כ, דף ב.

בשילוב חזק עומדים הכן ללחום נגד הפשטות ולהזיזה, כאשר אנחנו רואים בדברי התלמוד בהאוקימתות, ובדברי רבותינו בעלי התוספות אשר לאורם נלך תמיד, גם לא בחידוש הקצר יתמך האמת, כי יש דבר קצר והקדמותיו משולבים בשילוב פורח באויר, עד אשר גם ריח האמת אין בו... אחת היא אשר חכמי המוסר הרחיקוה מלבא בקהל ישראל, היא הפלפול. ולדעתי נהפוך הדבר! הפלפול הוא יסוד גדול וחזק לבקשת האמת, וכמעט בלעדה לא תקום. לב' עילות:

האחת - השכל העמוק והישר, אשר הוא יסוד הראשי (אחר יסוד העיקר - גודל הבקיות) למטרת האמת, החוב וההכרח להרחיבו לחרדו ולהישירו (איש לפי ערכו), אשר כמעט בלתי אפשר ע"י בחינת האמת המוגבל מכל צד. [כין] אם ע"י התבוננות בפלפול התורה. וביד האדם להרחיבה כחפצו באופן שילך ע"ד הנאה ויפה מאירת עינים, תישיר ותחדד שכל האדם, ואז אם ילוה גודל הבקיות, בידו (לפי ערכו) לחפש האמת.

השניה - היא אשר חזקה עלי יד הנסיון בילדותי, בהיותי אסור בלימוד המוסר ומשפטיה, גמרתי בדעתי לכוף יצרי (אשר השתוקקה להראות פלפולי נגד בני גילי) לעזוב לגמרי דבר הפלפול ורק אל האמת יהיה מבטי (נער הייתי, מקור האמת לא ידעתי, כי רחוקה ממני כרחוק מזרח ממערב), ע"פ ציורי אז: הפשטות, הקיצור והחפץ לדרוש האמת. בהליכתי במצב הלזו השקפתי בעין חודרת כי התשוקה להראות כח שכלי פרצה גבול האמת ותתעה את שכלי להטות האמת אל חפצי והאמת ברצון תכונן. אז אמרתי טוב טוב לי להתיר לי באין חשש ויראה להשתמש בפלפולים, למען תהיה שכלי חפשי משבית היצר. וכ"כ גדל הרעיון הזה אצלי, עד אשר רחקה נפשי להאמין כי יתיצב האדם בטהרת השכל לבל יטהו אל הרצון לאמר כי זהו שכל מזוקק, בלתי אם יצא חפשי להגיד פלפולים כרצונו באין מפריע...

* * *

משם רבינו האריז"ל נמסר לנו נתיב חדש בהבנת תועלת הפלפול, אם כי דעתו היא שהפלפול אינו נחשב לעסק התורה ממש. וז"ל הרח"ו בספר 'שער המצוות' פ' ואתחנן: גם בענין עסק ההלכה בעיון עם החברים, ראיתי למורי זלה"ה מתגבר כארי בכח בעת שהיה עוסק בהלכה עד שהיה נלאה ומזיע זיעה גדולה⁸⁴. ושאלתי את פיו מדוע טורח כ"כ. והשיב לי, כי הנה העיון, לשבר הקליפות, שהם הקושיות שיש בהלכה ההיא שאין מניחים לאדם להבין אותה, ולכן צריך האדם לטרוח ולהתיש כחו אז, כי לכן נקראת התורה תושיה שמתשת כחו של העוסק בה, ולכן ראוי לטרוח ולהתיש כחו בהיותו עוסק בהלכה.

84 בעי"ז כתב תלמיד האריז"ל רבי יוסף די שיגוביא בספרו 'דובב שפתי ישנים', איזמיר תל"א (דף ג, ב): 'ועל ידי הפלפול אדם מתחמם הלא כה דברי כאש, אורייתא מרתחי ליה. וכן אנו רואים שמתעצמים ומתחממים בישיבה זה לקראת זה. ומודעת זאת כי מורי הרב החסיד מהר"י לוריא אשכנזי נר"ו כ"כ הוא מזיע בישיבה בפלפול עצום, ויותר חמום יש בעיון מקיום מצות עשה'. וראה עוד בנושא זה מה שכתב רבי אברהם אזולאי בספרו 'חסד לאברהם' מעין ב נהר ט ונהר כח.

גם בענין הפלפול ועיון ההלכה, היה מורי זלה"ה אומר: כי תכלית העיון הוא לשבר הקליפות שהם הקושיות, כי הם גרמו לאותם הקושיות שהם בהלכה שלא יובנו תירוציהם כ"א בקושי ובדוחק גדול כנודע. ואמנם עסק התורה ממש אינו העיון, רק קריאת התורה בעצמה בארבע דרכיה שהם ר"ת פרד"ס כנודע. וכמו שמי שרוצה לאכל האגוז צריך תחלה לשבר קליפותיה כן צריך להקדים העיון בתחלה.

והיה מורי ז"ל אומר: כי מי ששכלו זך ודק וחרף לעיון ההלכה בשעה או על הרוב בשתי שעות, ודאי הוא שטוב לו מאד שיטרח שעה או שתי שעות בתחילה בעיון, לסיבה הנזכרת. אבל מי שמכיר בעצמו שהוא קשה העיון וטורח בו זמן הרבה עד שיעיין ההלכה, לא טוב הוא עושה, ודומה למי שמשבר כל היום אגוזים ואינו אוכל מה שבתוכם, ויותר טוב לו שיעסוק בתורה עצמה בדינין ובמדרשים ובסודות.

ואמנם מורי ז"ל היה מהיר וקל העיון בתכלית ורוב הפעמים היה מעיין בכל הלכה והלכה ששה דרכים של פלפול כנגד ששת ימי החול ואח"כ היה מעיין דרך שביעי ע"ד הסוד כנגד יום השבת שאין בו קליפות. ענין מה שאמרו רז"ל רבי מאיר אומר כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה כו', ביאורו הוא זה...

- סוף דבר: גם המגנים את הפלפול, אינם שוללים אותו לחלוטין. גם המשבחים את הפלפול, אינם מבכרים אותו על הפשט בכל אופן, אלא כל אחד מרבותינו חכמי הדורות התריע בזמנו על מה שחרג מהדרך הסלולה, לפי המקום והזמן שעמד בה⁸⁵.

הרקע לכתיבת האגרות

המפתח להבנת הרקע לפולמוס, הוא כמה מילים שכותב רב"א בסוף התשובה: 'וכתבתי קרוב לג' אלפים ניירים בדבר הלכה'. אלו המלים היחידות מאגרות אלו המצוטטות כהלכתן⁸⁶ במקום אחר. הדברים מופיעים בסוף תשובה חריפה שכתב ה"ר שלמה גאוויזון, מרבני מצרים, נגד הרב"א ובעד ה"ר חיים כפוסי. להלן דברי ר"ש גאוויזון, כפי שנדפס⁸⁷ בקונטרס 'שלש תשובות', הוסיאטין תרס"ח⁸⁸:

85 וראה דרשות ומאמרים 'משנת יוסף' (ירושלים תשנ"ח, ח"א מאמר ב) שמשתדל לפשר בין השיטות.

86 בנוסף ל'בלבול הפלפול' שבהם נצרכתי לתיקון טעות, להלן בחלק 'האגרות' הע' 154.

87 מלבד הנדפס ב'שלש תשובות' (ע"י הרי"מ טולידאנו. ונדמ"ח בדפוסי צילום של שו"ת רב"א הכרוכים יחד עם מהר"ם אלשקאר ומהרד"ך, ירושלים תשד"מ, בסוף הכרך). ישנם שלשה עדי נוסח נוספים לתשובה זו בכתבי יד: 1. שו"ת הר"מ גאביון, כת"י ביהס"ל בירושלים 8-127. בסוף כתב היד נעתקה תשובה זו בקיצור, והדברים שוים בתוכנם לנדפס, כולל ענין הג' אלפים ניירים. 2. שו"ת ר"ח כפוסי, כת"י בהמ"ל נ"י R.1454. 3. שו"ת רח"כ, כת"י בודפסט קויפמן 133. בשני כתה"י האחרונים נעשו קיצורים בהרבה מהלשונות החריפים, לכן נשמט שם מתיבות 'ואם כל פסקיו' ואילך, ובמקום זה נכתב: 'ואין משגיחין בהם'. אין מדובר בגרסאות שונות, שכן שינויי העריכה שם ניכרות להדיא.

88 שם פוענח בטעות שמו של המשיב כ"ר אברהם גאביון. ונבוכו בזה כותבי התולדות, שכן לא ידוע על ר"א גביון במצרים בתקופה זו, ויש שהאריכו את ימיו ושינו את מקומו של ר"א גאביון בעל 'עומר השכחה' בשביל זה.

'הנה נתברר מכל זה שזה המשיב חכם בעיניו, ולא היה בצל אל... וכתב על אסור מותר ועל מותר אסור. ואם כל פסקיו ומה שמתפאר שכתב ג' אלפים ניירים הם על דרך זה, ראויים הם לגונום...'⁸⁹.

ברור למעיין שר"ש גאוויון מתייחס לדברי רב"א שבתשובה דנן. א"כ יוצא שהתשובה נכתבה בסמוך לזמן הפולמוס בין רב"א לר"ח כפוס, או במהלכה, והיותר מסתבר שהיא עוסקת בפולמוס זה ממש⁹⁰, שהתרחש בקהיר בשנים שמ"ט - ש"ן.

באותה עת שהגיעו לידי רש"ג תשובות רב"א ור"ח כ העוסקות בפולמוס זה, הגיעה אליו ג"כ תשובה זו של רב"א אל רמ"ג הכרוכה בענין. ולכן שיך שיתייחס רש"ג לשתי תשובות אלו בחדא מחתא. ומעתה יובן יותר מאין הלשון החריפה מאד שנקט בה רש"ג, שכן הוא בא להשיב דברים גם בעד עלבוננו של רמ"ג, ולא בעד רח"כ בלבד. עוד כמה סניפים יש בידי, המסייעות להנחה זו:

רב"א כותב בסוף התשובה החדשה על ספריו שהם בירושלים, וז"ל: '...[ספ]רים נ[א]ים ומסופרים, והנה הוא בירושלם תוב"ב, כל רואיו יכירו המה...'.⁹¹

לפי ידיעותינו עבר רב"א לשכון בירושלים בשנת שמ"ח, ובכמה תשובות שכתב אחרי שנה זו הוא מזכיר את ספריו שבירושלים. ראה שו"ת רב"א סימן טז, משנת ש"ן: 'תשובה: ידי אסורות אשר ספרי אין אתי והם בירושלים תוב"ב ואני כגבר אין איל ולבי ועיני ורעיוני שמה במקום קדשו כל הימים'. ובשו"ת רב"א הסמוכה לה, סימן יז:

'וכיוצא בזה כתב הרשב"א ז"ל בתשובה סי' אלף רכ"ז וז"ל וכן נמי... ע"כ בתשובות כתיבת יד, ולא דייקי כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו. ובירושלים תוב"ב יש לי תשובות דוקני ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים'.

ובשו"ת רב"א סי' לג שנכתבה אחרי שנת שמ"ח במצרים⁹¹:

ולחדש בפשיטות הייתי צריך לחפש באמתחות בעלי התשובות ובעלי החידושין, וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי וגם כל רעיוני ושר[ר]עפי נגד ירושלים אשר שם ביתי ואני פה כגר בארץ וכאורח נטה ללון לכן משכתי ידי, הגם כי הפצירו בי עד, בוש. ועתה שמעתי אשר קם פה בעירנו מי שלא ראה מאורות מימיו...'.⁹²

89 לאורך כל תשובתו של רש"ג הוא מצטט מדברי רב"א בשו"ת שלו סי' לב ומשיג עליהם, מלבד בקטע זה שאין הדברים המצוטטים 'שכתב ג' אלפים ניירים' מופיעים כלל בתשו' רב"א הנדפסת, ולא היינו מבינים מאי שיאטיה דמר הכא. ורק עתה בהכירנו את התשובה החדשה נדע כלפי מה הדברים אמורים.

90 וכנראה שבחלקים שהושמטו ע"י המעתיק הופיע במפורש ההקשר לפולמוס עם רח"כ.

91 שכן ר' שמעון קשטילאץ מוזכר בה ב'ז"ל: 'והוא נפטר אייר שמ"ח. התשובה מכוונת נגד ר"ח כפוס, ראה להלן הע' 117.

לפי זה מוכרח שהתשובה דנן נכתבה בין השנים שמ"ח - שנ"ב. ומתאים לתקופת הפולמוס עם רח"כ שהיה בין השנים שמ"ט - ש"ן.
עוד מצינו באגרות שלפנינו כמה ביטויי לשון המופיעים ג"כ בכתבי הפולמוס עם רח"כ, השתדלתי להדגישם בחלק ה'נספחים' ובהערות על האגרות.
יתכן גם שר"ח כפוסי מוזכר ברמז בכמה מקומות בדברי רב"א כאן.

* * *

הגאון רבי חיים ב"ר יצחק כפוסי, היה מחשובי הרבנים בקהיר. תלמידים של ה"ר יצחק בירב⁹² ושל האר"י⁹³. היה מקורב מאד אל ה"ר מאיר גאויזון ואל ה"ר שלמה גאויזון⁹⁴. ובר פלוגתיהו דהר"ב אשכנזי⁹⁵ ומהר"י קאשטרו⁹⁶. רח"כ ידוע בכינוי 'בעל הנס' משום שנסתמא וחזר ונתפקח. חיבר: 'באור החיים' דרושים על התורה⁹⁷, 'ספרי חיים'⁹⁸ פירוש ספרא, ספרי, מכילתא וקצת מדרש רבה. דרשות⁹⁹. ספר שו"ת¹⁰⁰. נלב"ע בקהיר ביום י"ב שבט שנת שצ"א.

היחסים בין רח"כ לרב"א

המחלוקת הראשונה הידועה לנו בינו לבין רב"א היתה בשנת שמ"ו¹⁰¹, בדין אלמנה שתבעה נדונייתה וגבתה מן היתומים, אם מפסדת מזונות או לא.
תחילה נחלקו ביניהם רח"כ ומהריק"ש, רח"כ השיב לטובת האלמנה שאינה מפסדת מזונות (שו"ת רח"כ כת"י סי' נג והועתק בשו"ת רב"א סי' 102). וחלק עליו מהריק"ש ופסק לטובת היתומים (שו"ת אהלי יעקב סי' כה והועתק בשו"ת רב"א סי' ח בעילום שם מהריק"ש). רב"א כתב תשובה נגד דעת רח"כ (שו"ת רב"א סי' ט)¹⁰³. השאלה נשלחה

-
- 92 ראה שו"ת רח"כ סי' ב ושו"ת אהלי יעקב סי' עח.
93 ראה 'טוב מצרים' בערכו. וראה להלן, ציטטתי הערכת רמ"ג על רח"כ שהוא בקי בסודות התורה.
94 ראה מבוא לשו"ת ר"מ גאויזון בערכם.
95 רח"כ מכנה ככ"מ בספר תשובותיו את רב"א: 'איש ריבי'. מלבד בתשובה סי' מט, בה הוא כותב: 'מה אאריך לשון וכבר קדמני חד צורבא מרבנן, חסדא שמיה וחסדאין מיליה, החכם השלם כה"ר אברהם מונסון נר"ו, ועל צבאו נשיאו החכם השלם מהר"ר בצלאל אשכנזי נר"ו, אשר אישר וחיזק יד החכם הנזכר בחותם אות אמת'. ראה מש"כ ר"א שוחטמן במבוא לשו"ת מהר"ם גאויזון עמ' 34 הע' 44 שתשובה זו מוקדמת בזמנה לפולמוסו עם רב"א.
96 ראה קובץ 'טללי אורות', טו (תשס"ט), עמ' 51-63. פולמוסים עם רח"כ יש בשו"ת 'אהלי יעקב' סימנים יח, כה, נ, קכב, קלא.
97 ירושלים תרפ"ט, ונדמ"ח ע"י אהבת שלום, ירושלים תשמ"ט.
98 נקרא 'ספרי חיים'. כת"י מוסקבה - גינצבורג 19. דוגמא מהספר נדפס ב'מקבציאל' כא עמ' לא-לו. עתיד בעז"ה לצאת לאור ע"י מכון 'אהבת שלום'.
99 ראה 'טוב מצרים' בערכו. דרשותיו נזכרו גם בספרי חכמי דורו ה"ר שבתי ברכה וה"ר חיים חברייא.
100 עדיין בכת"י. עוסק בההדרתו ד"ר מיכאל ליטמן (ועומד להוציא לאור בקרוב). חלק מתשובותיו נדפסו בספרי חכמי דורו.
101 בערך. ראה הע' 105.
102 רב"א הוסיף שם בסוף תשו' רח"כ שהביא: 'ע"כ הגיעו דברי חיים כפוסי הנז"ל הועתק הכל מלה במלה בלי תוספות ובלי חסרון'. השוה למש"כ רב"א בתשו' סי' לב, הובא להלן ב'נספחים' אצל הע' 24.
103 רב"א עמד בראש החולקים על רח"כ, שהרי הקדיש לנושא זה ג' סימנים בס' תשובותיו. וראה

לסלוניקי אל מהרשד"ם, והוא כתב תשובה הנוטה לדעת רח"כ (שו"ת מהרשד"ם אה"ע סי' רט, והועתק בשו"ת רב"א סי' 104¹). עוד יש בנידון זה תשובה מרבי אברהם מונסון, תלמיד רב"א (שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' רד), והכרעת מהרש"ך (שם סי' רה).

לאחר שלש שנים, בשנת שמ"ט¹⁰⁵ נתגלעה שוב מחלוקת גדולה ביניהם. וכך היה מעשה: פקיד של מוכסן קיבל הלוואות מידי אנשים שונים בשביל המוכסן, ונדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין אם לא יפרע חובו. וכן נדרו הערבנים, אשר אחד מהם היה רח"כ¹⁰⁶. לימים ירד הפקיד מנכסיו ולא עמד בהתחייבותיו. וכאשר תבעוהו הנושים, פסק לו רח"כ שאין הוא מחוייב לקיים את נדרו, הואיל ועניות אונס הוא והוא נדרי אונסין. ובר פלוגתיה, המלוה, שהיה חכם ידוע במצרים¹⁰⁷, כתב פסק לאיסור. כיון שיצאו עוררין על פסקו, כתב רח"כ תשובה מנומקת ('שלש תשובות', הוסיאטין תרס"ח, עמ' 5-16) ובה התבטא בחריפות נגד פסק החכם הרשום¹⁰⁸. במקביל שלח את תשובתו לצפת, והסכימו עמו כל חכמי צפת בראשות רמ"ג. רב"א לעומתם תמך בידיו של החכם הרשום המלוה¹⁰⁹, והוכיח את רח"כ ברבים. רח"כ לא נכנע ואף שלח לו אגרת טרוניא על עלבונותיו ('שלש תשובות' עמ' 27). אז יצא רב"א בפסק חריף ומנומק (שו"ת רב"א סי' לב¹¹⁰) לחלוק עליו. לאחר כשלשה חדשים¹¹¹ ענה כנגדו רח"כ בתשובה שניה משלו באותו סגנון ('שלש תשובות' 25-39). רח"כ שלח את תשובתו יחד עם תשובת רב"א לרבים מחכמי הדור, וביקש מהם להכריע ביניהם.

בעד פסקו של רח"כ כתבו¹¹²: רבי משה גאלנטי בצפת, שתי תשובות: הראשונה יחד עם חכמי צפת כנ"ל, נשלחה אל רח"כ¹¹³. תשובה זו לא הגיעה אלינו. והשניה

'שטה מקובצת' לכתובות פד, ב מוזכר פסק זה: 'זהארכתי בזה בתשובת שאלה, לפי שקצת מחכמי עירי נחלקו עלי בדין האלמנה, והאמת יורה דרכו, ומצאתי און מחכמי ארץ ישראל תוב"ב שכתבו גם הם כוותי...'

104 כל הענין מתואר באריכות בתשו' רח"כ שבקונטרס 'שלש תשובות' עמ' 27, הובא להלן בנספחים אצל הע' 33. פולמוס זה בדין האלמנה עדיין היה בתוקפו בסוף שנת שמ"ט, שכן בשו"ת רח"כ כת"י סי' נד כותב המחבר, שרצה להשיב עוד תשובה בנידון למהרשד"ם, אך נטרפה השעה ונסתלק לב"ע.

105 כך מוכח ממה שהזכיר רח"כ בתשובתו הנ"ל את מהרשד"ם בברכת החיים, ז"ל: 'כבר בא פסקי זה באוצר ה' לפני הרב אבינו הזקן מוהר"ר שמואל די מדינא נר"ו, ות"ל בעיקר הדין הסכים לדברי'. והנה רשד"ם נפטר ביום ב' חשון ש"ן (ראה מש"כ ר"א שוחטמן שם), אם כן מסתבר שהתחיל הפולמוס בשנת שמ"ט. דאחר שמ"ט א"א, שאז כבר נפטר רשד"ם. ולפני שמ"ט ג"כ לא מסתבר, שכן תשובותיהם של חכמי אלג'יר ומרוקו נכתבו בשנת ש"ן, ומה טעם ימתין רח"כ כמה שנים לדרוש את תשובותיהם. ומ"מ בודאי לא קדם לשנת שמ"ח, כדמוכח משו"ת רב"א סי' לג, הובא להלן הע' 117.

106 רח"כ מעיד על עצמו שבתחילה לא אבה כלל לשמש כערב, אך הפצירו בו עד שהוכרח לכך.
107 בלשונו של רב"א: 'החכם הרשום נר"ו' 'החכם השלם'. ובשטר החוב: 'החכם הנעלה'. גם הבית דין של קהיר פסקו לאיסור, כדבריו של רב"א: 'לבלתי שמוע את דברי הב"ד יכון בצדק...'.
108 בעילום שם הנתקף.

109 ראה מש"כ בחלק 'נספחים' הע' 13 על זהות החכם המלוה, וקשריו עם רב"א. רב"א לא היה תושב קבע אז במצרים. ראה לעיל הע' 27.

110 פסק זה מאוחר בזמן לאגרת רח"כ, שהרי האגרת מוזכרת בו בלשון השאלה.

111 מזמן תשובתו הראשונה של רח"כ. כך ציין רח"כ בתשובתו השניה, עי"ש.

112 פירטתי כאן רק את שמות המשיבים, ולהלן בנספחים יבואו חלקים מהתשובות הללו, המסייעים להבנת הרקע לפולמוס.

113 כ"כ רמ"ג בשו"ת סי' פט: 'מלבד אשר כתבתי פעם ראשונה וחתמו עמי כל חכמי העיר'. וראה

שכתבה לבדו, אל רב"א¹¹⁴, בצירוף דברי תוכחה (שו"ת רמ"ג סי' פט). רבי יוסף מטראני בצפת, תומך ברח"כ, אך לא מטעמיה (שו"ת מהרי"ט ח"א סי' א). רבי שלמה גאוויון במצרים ('שלש תשובות' 39-44).

בעד פסקו של רב"א כתבו¹¹⁵: החכם הרשום המלוה, כנראה רבי יעקב קאשטרו מקהיר. תשובתו לא שרדה עמנו, אך ניתן ללמוד עליה מתוך דברי רח"כ בתשובתו הראשונה שבקונטרס 'שלש תשובות'. רבי שלמה דוראן באלזיר (שו"ת תשב"ץ ח"ד טור א סי' מג. מתאריך אדר ב' ש"ן). חכמי פאס שבמרוקו: רבי אברהם רמון, רבי יצחק אבזרדיל ורבי יצחק אבן צור (כת"י שו"ת רח"כ סי' יג. מתאריך ט"ו אב ש"ן). כתב הרחיד"א בערך מה"ר מאיר גאביון:

'הרב החסיד מה' חיים כפוזי בעל הנס זלה"ה, שהיה דיין ונסתמא, והיו מרננים עליו שח"ו לקח שוחד. ואמר בתוך קהל ועדה כי שמע דבת רבים יחדו ירננו שלקח שחד, ואם האמת אתם, כן יהיה, תמיד הענן יכסנו, ואם הוא נזהר מאד בזה, יאיר עיניו כבראשונה. ונתקבלה תפלתו בהלו נרו. ואני הצעיר ראיתי חתימתו כשהיה סגי נהור והיה חותם מאומד וכמעט אין האותיות נכרות כמי שלא ראה, וראיתי חתימתו אח"כ 'ה' נסי חיים כפוזי' כתיבה מאושרה. ועד היום כל הנשבע לשקר על קברו נענש. תנצב"ה זכותו יגן עלינו¹¹⁶.

רבי יעקב משה טולדנו בפתיחה ל'שלש תשובות' שהוציא לאור, עמד והטיל את כל עגין העוזרון והפכחון בפולמוס זה. ונביא דברי השערתו בלשונו:

'ואיך שיהיה אנו למידין מתוך שלשת התשובות האלה ומדברי רב"ץ והרמ"ג וכו' הנ"ל שהמחלוקת הזאת שעברה בין הרב"ץ ורבינו הרח"כ, התלקחה בעוז ועצמה, ורבים מחכמי מצרים וגדוליה אז שהריב הזה היה נוגע גם להם, היו בעוזרי הרב"ץ ויוסיפו לדבר סרה על רבינו הרח"כ. ולפי המובן מסדר השאלה שכתב רב"ץ שם בתשובתו הנ"ל וכן מתשובתו השנית של רבינו הרח"כ בזה, ניכר להדיא שרבינו הרח"כ ז"ל היה הוא הערב והקבלן הראשון מהערבנים שערבו ללוח ההוא שעליו דנים, ולכן היה הדבר הזה בעין רבינו הרח"כ למכשול, לבלתי יאמנו דבריו בעיני המלומים והתובעים שרצו לחייב את הלוח הגם שרבינו הרח"כ פסק לפוטרו, כי חשדוהו לנוגע

לשונו של רח"כ ('שלש תשובות' עמ' 27): 'ואם כיון למה שכתבתי היום כמשלש חדשים אני וקצת מרבתי על ספר כתב איש ריבי בעל חובי שהובא לפנינו וכו', הבל יהבל, כי הנה גם הוא לצפת הובל, והנה החכמים השלמים העומדים לפני ה' בידיו תמכו ואשרו חמוץ, הלא הוא כמוס עמדי חתום באוצרותי'. תשובתו הראשונה של רמ"ג נכתבה בטרם מעורבותו של רב"א בדין זה.

114 בשונה מכל התשובות בנידון, שנכתבו אל רח"כ, רק רמ"ג פונה ישירות אל רב"א. ונראה שקודם לכן שיגר רב"א עותק נפרד מתשובתו (סי' לב) אל רמ"ג. שכן משמע מלשון רמ"ג (סי' פט): 'הגיע לי מנחת תשובתך, עברתי עליו פעמים שלש...'. ומכאן תראה מעורבותו הרבה של רמ"ג בפולמוס זה.

115 מעניין שאע"פ שהם פסקו נגדו, הכניס רח"כ שתיים מתשובותיהם לספר השו"ת שלו, סימנים יב-יג. ולעומת זאת את פסקי רמ"ג ומהרי"ט לא הכניס, אף שהם תומכים בדעתו.

116 הענין מסופר בהרחבה בספר 'אבן ספיר' לר' יעקב ספיר, דף י, ב. והובא במבוא לספר 'באור החיים', הוצאת אהבת שלום, תשמ"ט, עמ' 7.

בדבר, ויטו און לפסקו של רב"ץ שפסק לחייב להלוה לעמוד בנדרו כל עת שלא יפרע.

ולפי דעתי כי עדותו של הרב חיד"א ב'שם הגדולים' נוגעת בענין המחלוקת הזאת... ובתשובת רב"צ שם בשאלה כתב על רח"כ: "ובפרט זה החכם בעיניו היה מחזק את לבם לבלתי שמוע לדברי הב"ד וכו' וזה כמה שנים היה סורר ומורה דין זה במחשכים ובמסתרים ועל פיו היו מקילים בנדרים רוב המועלמים, וכשהיו מוכיחים אותם, היו משיבים שעפ"י חכם המה עושים, ולא ידענו מאין הרגלים וכו'" ע"ש. מזה נראה שהוראתו זו של רבינו הרח"כ, נהג להורות על פיה פעמים רבות, ולכן בלי ספק הביאה להמון העם לחשוב מחשבת און על רבינו הרח"כ לומר שלקח שוחד מהמוכסים שהם כמובן עשירי קרתא והתקיפים שבכיר, במה שהורה להקל להם תמיד. ואם נדקדק היטב נוכל למצוא רמז בתשובתו השנית כאן של רבינו הרח"כ, שמחלוקת זאת בינו ובין רב"ץ היתה אחרי שכבר ניטל מאור עיניו, שהרי על מש"כ רב"צ עליו (שו"ת רב"א סי' לב) "והוא הולך חשכים", השיב ע"ז רבינו הרח"כ בזה"ל: "גם כי אלך בגיא צלמות לא אירע רע וכי אשב בחשך ה' אור לי וכו'"¹¹⁷. והדברים כפשוטן יתנו אומץ להשערתינו הנ"ל שזה היה אחרי שעבר הקול במחנה ויצא הלעז שרבינו הרח"כ קבל שוחד, והיינו מן המועלמים, על שהקל להם לפוטרים מהחוב והשבועה.

וזהו הטעם שבתשובותיו אלה אינו חתום בהקדם המלות "ה' ניסי" כמו שראה החיד"א בתשובותיו המאוחרות כמ"ש בשם הגדולים שם, מפני שלפימ"ש כתב רבינו הרח"כ ב' תשובות אלו בהיותו עוד מעלומי עין ואשר זה היה לעזר לרבינו בצלאל וסיעתו לחזק את לבם לפסוק היפך ממנו ולומר עליו שהוראתו זאת גרמה לו שיהא הולך חשכים כנ"ל. ע"כ דברי רי"מ טולדנו שם.

לאור דבריו, מסתבר מאד שאל זה כיון ג"כ רח"כ בסוף תשובתו אל רב"א (ש'שלש תשובות' עמ' 39), בנוקטו בלשונות המזכירים מאד את ניסוח דבריהם של הרחיד"א ור"י ספיר הנ"ל:

117 וזה"נ צריך לומר דהתשובה הסמוכה לה, שו"ת רב"א סי' לג, נכתבה ג"כ באותו זמן נגד פסק אחר של רח"כ, שכן בתוך דבריו כותב רב"א: "וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי וגם כל רעיוני ושרעפי נגד ירושלים אשר שם ביתי ואני פה כגר בארץ וכאורח נטה ללון, לכן משכתי ידי הגם כי הפצירו בי עד בוש. ועתה שמעתי אשר קם פה בעירנו מי שלא ראה מאורות מימיו ולא הכיר צורתא דשמעתא, קרבות יחפץ יחפש עולות בחפץ מחופש מדבריהם בדויין, ואף על יתום יפיל ומשלח אלמנות ריקם. ולכן שלא לעשות תורה שלימה פלסתר ולכוף על האמת פסכתר ולהקים זרועות יתומים בכתר האמת ולא ישמע צעקתם בגבולנו, אמרתי לא עת לחשות וישמע קן קלמוסא וקן מגילתא מהמושכים בשבט סופר, ומאן דלביש מדא ילבש מדא. וגם אם יהיו דבריהם מעט מן האור, דוחה הרבה מן החושך. ואי יימא מאן דלא לביש מדא למאן דלביש מדא שלח מדייק ואנא אלבישיה, יסכר פי דוברי שקר, והאמת יורה דרכו...". ע"כ. וכן גם יש לדייק בשו"ת 'אהלי יעקב' למהריק"ש סי' יח שנכתבה אחרי שנת שמ"ט, אשר שם נמצאים לשונות כאלו (ראה דף כה, א ועוד), והיא מכוונת נגד תשובת רח"כ (שו"ת רח"כ כת"י סי' כ-כא). וגם שם ישנה הסכמה של רב"א (דף לא, ב) בעד מהריק"ש ונגד רח"כ, ע"ש.

י'מה שהעיד ואמר [רב"א] וז"ל, וידוע שאפי' יסדרו לו לזה הבליעל וכו' - אלה העדות תבאנה בהיכל מלך, האל המתנשא לכל לראש, ודרוש ידרשהו אלוד ממעל, ועל כל מוצא פיו, פי ה' יקבנו. ואם עדותו נאמנה ועריכתו נכונה כדת וכהלכה, ישא ברכה, גם את הטוב יקבל. ואם מך אני מערכו, כה יעשה לו אלדים וכה יוסיף. ואני בה' אצפה ישוב עלי לטובה ורפא ירפא'.

היחסים בין רמ"ג לרב"א

אין רמ"ג נזכר בשו"ת רב"א בשמו, וכן להיפך. אולם שניהם חולקים זה על פסקו של זה בעילום שם מנגדו. כבר בשנת שמ"א אנו מוצאים דברים קשים ביניהם, בדיון על פרשת החליצה לכלת מרן מהר"י קארו. המעשה מתואר בקצרה בשו"ת מהר"ט"ץ¹¹⁸: 'בשנת הש"ם נפשנו בחיים, זה היה מעשה בבנו של הרב המוסמך מהר"ק ז"ל שמת, והיתה אלמנתו זקוקה לאחיו¹¹⁹, ואביה לא היה רוצה לתתה לו. ולימדוהו שתרוק בפני היבם ותכף תפסל לו ויכפוהו לחלוץ ועשתה כן, ורוב החכמים הורו לכופו לחלוץ... זולת החכמים השלמים כמה"ר משה אלשיך וכמה"ר יהושע ן' נון וכל חכמי האשכנזים'. ראש המדברים בעד החליצה הכפויה היה רמ"ג, שכתב על כך את סימן פ בספר תשובותיו, זו לשונו שם:

'בזמננו זה קרה מקרה, מיבמה אחת שנפלה זקוקה ליבם זה שנתים ימים, ואש מתלקחת היה בוער כאש בהם בכל יום, מכמה טענות ומריבות שהיו לקרובי היבם עם קרובי היבמה, שהיבם היה אומר שהיה רוצה ליבם ולא הוה אסתייעא מלתא.

ויהי היום יעצוהו לקרובי היבמה שילמדוהו שתלכי לבית הכנסת במקום מושב היבם בשעת קריאת ספר תורה ותרוק בפני היבם. וכן היה, נכנסה ביום שני בשעת קריאת התורה ועמדה בפני היבם וירקה בפניו שלש פעמים, ובכל פעם רוק הנראה כדין, בפני כל הקהל, ובכל פעם היתה אומרת זהו היבם שרוצה ליבמי איני רוצה בך, איני רוצה בך, ורקקה עד שלשה פעמים כפי מה שהעידו שלשה מהקהל שעבר בפניה. ועשו מעשה בית דין ככתוב אצלם.

ועתה שואלים מה דינה של יבמה זו, אם אסורה ליבם וחולצת ויש כח ברקיקה זו לאוסרה ליבם וצריך לחלוץ. ואם תימצי לומר שתחלוץ, ראוי לדעת אם יכולים בית דין לכופ ולאנוס ליבם שתחלוץ, אם לאו. עוד ראוי לדעת, כי הם שני אחים¹²⁰, אם מספיק בחליצת הגדול שרקקה בפניו, או

118 סי' לא.

119 בניהו ('יוסף בחירי' עמ' שכז. וראה גם במבוא לשו"ת מהר"ם אלשיך, מהדו' מישור, ירושלים תשמ"ב עמ' כו) מוכיח שהאח שרצה ליבם הוא רבי שלמה קארו. וכנראה שסירבה לו מפאת גילו המבוגר, כבן מ'.

120 רבי שלמה ורבי יהודה קארו.

כמו שחליצה פסולה פסלתו על כל האחים גם כן צריך לחזור על כל האחים. כל זה צריך לבאר ביאור רחב, ועת לקצר ועת להאריך...'.
 רמ"ג פוסק שהדין עם היבמה, וכופין את היבם לחלוץ אותה¹²¹. והוא מוסיף: 'וכן עלה בהסכמת כולנו'. ר"ל שכל חברי "בית הוועד" שבראשותו הסכימו עמו.
 כנגדו מצאנו שלש תשובות מחכמי צפת שיצאו לערער על תוקפה של החליצה, וצדדו לזכות היבם: רבי משה אלשיך - בשו"ת שלו סי' צב¹²². רבי יום טוב צהלון - שו"ת מהריט"ץ סי' לא. ורבי בצלאל אשכנזי - שו"ת רב"א סי' כו. גם מפולין הרחוקה נזקק לענין רבי שלמה לוריא - שו"ת מהרש"ל סי' כב¹²³, ופסק לאיסור.
 רב"א בסוף התשובה, תוקף את החכם שפסק לכוף לחלוץ. הדברים מכוונים כלפי רמ"ג, אף שאין רב"א נוקט בשמו:

ועל דבר הכפייה אשר בא עליה השאלה - בר מן דין ומן דין הדין ברור דאין כופין. וכמו שכתב החכם השלם כמה"ר משה אלשיך נר"ו שפתים ישק משיב דברים נכוחים, לבו יזה בינה כליותיו מישרים והדברים עתיקים. ולא ידעתי מי ילד את אלה הדברים ומבטן מי יצא הסברא הזאת לכוף לחלוץ בכגון זה ולא חש לכמה וכמה גדולי עולם דמתירין להדיא ליבם, ומי יערב לבו לגשת להכניס ראשו בין הרים גדולים ולא יירא ולא יחת פן ירוצו את גלגלתו, האמנה אמונת אומן לא יצאו הדברים מפי שום בר הוראה דחיל חטאין, כי מי שעמו המדה גרושה לתורה ולתעודה חפץ ה' בידו יצלח ואל ימשלו בו שגיאות, אבל נאצל מהתחונות מהארץ, ומי שקדרתו חסרה מלח ותבלין יכניס ראשו בין הרים גדולים ובר נפחא עייל באתר דזקוקין דנור ובעורין דאשא, וגם אמר יאמר בארזים נפלה שלהבת ולשונו תהלך בארץ לאמר מי כמוהו מורה ותהי האמת נעדרת. ואל אמת יתן אמת בלב כל עקוב ותורה יבקש מאשר תורת אמת בפיהו ודבר ה' בפיהו אמת יפתח לבנו להבין את הרשום בכתב אמת ולהורות משפטים ישרים ותורות אמת שלום ואמת יהיה במהרה בימינו ימהר יחישה בנין המקדש וההראל. בצלאל אשכנזי'.

משנת שמ"א אנו מדלגים לשנת שמ"ט, בה התחיל הפולמוס של רב"א עם רח"כ. כאמור לעיל היה רמ"ג ראש התומכים ברח"כ. והנה בעוד שכל התשובות האחרות בנידון, אף אלו התומכות בדעת רב"א, נכתבו לדרישת רח"כ ואילו הן שוגרו. תשובת רמ"ג היא היחידה שמופנית ישירות אל רב"א¹²⁴. ואף שלא גילה רמ"ג את זהות החכם

121 נוסח שטר החליצה ומעשה בי"ד אודותיו נמצא בכת"י ספר 'תקון סופרים', ביהס"ל בירושלים מס' 8-958. נדפס במבוא הנ"ל עמ' כה. ע"ש שמרחיב בנידון.

122 התשובה במלואה נדפסה ג"כ בשו"ת רב"א סי' לד (סמוך לתשובתו של רב"א נגד רח"כ בענין אחר). כנראה שהמדפיסים מצאוה בין כתביו של רב"א ולא הבינו שאינה שלו. מה גם שנתנו תשובה זו בריחוק מקום מתשובתו של רב"א בנידון - סי' כו.

123 מסתבר שכתבה ע"פ בקשת רב"א מצפת, שכן יש דמיון בין תשובותיהם, שניהם מתפללים מאד על החכם שהסכים לכוף לחלוץ.

124 כונתי לתשובת רמ"ג השניה, ואילו הראשונה שחתמו עליה כל חכמי צפת איננה. אמנם גם תשובתו של ר"ש גאביון כתובה נגד רב"א, אך היא לא נשלחה אליו, כמוכח למעין בה.

אותו הוא תוקף, ברור הדבר שמכוון אל רב"א, שהרי את תשובתו הוא מצטט. והא לך חלק מדבריו (שו"ת רמ"ג סי' פט):

שאלה ממצרים לחכמי צפת:

ראובן הלוח אלף זהובים לשמעון חבירו וקבע לו זמן לפרעון ואם באולי בהגיע הזמן לא יפרע אסור עליו בשר ויין עד יפרע לו מעותיו. ובעונותיו קודם זמן הפרעון ירד מנכסיו שהיה חייב למלך יר"ה ושללו כל אשר לו. ועתה רוצה ראובן לאסור לשמעון שלא יאכל בשר ולא ישתה יין עד יפרע לו. ושמעון משיב אין לי כעת, אולי יהיה ה' בעזרתי ואשיג לפרוע לך.

יורנו מורנו מה דינו, אם אסור בבשר ויין עד יפרע חובו אפילו שאין לו, או הוא פטור מהנדר כל זמן שאין לו. ושכרו כפול מן השמים.

תשובה: השיב תלמיד חכם אחד במצרים¹²⁵ שם, והביא ראיות שאסור לאכול בשר ולשתות יין עד יפרע לב"ח אפילו שאין לו כח לפרוע, והביא ראיות. ואני בעניי קלעתיה בכף הקלע אבן אחר אבן ערו עד היסוד, בראיות ברורות. מלבד אשר כתבתי פעם ראשונה וחתמו עמי כל חכמי העיר¹²⁶, אביא עוד ראיות ברורות אחר סתירת ראיותיו, ואוציא בע"ה הדין לאמתו. וכן כתבתי לו:

הגיע לי מנחת תשובתך, עברתי עליו פעמים שלש, ולא ראיתי בהם הדמות כלל כי אם בשנים או שלשה מקומות, וקלעתים בכף הקלע. והנה אחי - חצי התשובה תאריך טרחא בדברים אשר לא מועילין ולא מורידין, ויראה אותה כל מבין ספר ומורים הוראות אם האמת אתי ואם כנים דברי...

ומה שהבאת ראיה מהרב הגדול הרב רבי דוד מתשובתו. וכשנעמוד על תשובתו ונדמה דין לדין אם יש הדמות זה מזה אם לא. וידעתי שאין זה סגנון תשובתו, שכבר בא מועתק מפי מנגדך¹²⁷ בסגנון אחר, סיוע לדברי מנגדך. ומעתה לא אעזור ממנו ולא אחלוק עמו, ואם המצא תמצא אין משיבין את הארי לאחר מיתה...

הרי מעתה כל מה שהבאת לדמות זה מהרמב"ם ז"ל ומסוגיא דקניא דרבא, היא משענת קנה רצוף, ובאמת הארכת בענין שני דפין דברים שאינו מעלה ומוריד בנדון דידן כלל...

125 רב"א. במפתחות שו"ת רמ"ג (ונציה שס"ח), שכתבה כנראה החכם ר' ידידיה גאלנטי, יש שינוי קטן אך משמעותי, ע"ש.

126 לזה כיון רח"כ בתשובתו השניה, בכותבו: 'כי הנה גם הוא לצפת הובל, והנה החכמים השלמים העומדים לפני ה' בידי תמכו ואשרו חמוץ'.

127 ר"ש גאביון. מדובר בתשובת רדב"ז סי' אלף רל"ז. רש"ג משיג על רב"א ומביא את דברי רדב"ז במקורם, ראה 'שלש תשובות' עמ' 32, ומכאן שתשובת רמ"ג מאוחרת לתשובת רש"ג. ועל כן היא מאוחרת גם לאגרות דנו.

[סיום התשובה]:

‘ועל מה שכתבת שידעת ‘מפי מגידי אמת שהיה מביא כיס מלא דינרים והיה נותן למי שהיה רוצה’ -

אם בתוך הזמן, אין בו עון אשר חטא שלא היה חייב. ואם אחר זמנו, יחקור על הדבר, אם יש לו אלהים יראה לו ויסדרו לו כמו שמסדרים לבעל חוב במאכלו הראוי לו ובכסות הראוי לו כדרכו וכל היתר לצורכו יתן לבעל חובו ראשון ראשון. וישים המלוה מגמת פניו שאסור להראות עצמו לבעל חובו, אפילו לעבור לפניו, כמו שכתב הרמב"ם ז"ל. וכשם שהזהרנו למלוה, כך אנו מזהירים ללוה¹²⁸, שאם יגיע ליתן יותר מצרכו, שיפרע לבעל חובו ויצא ידי חובתו, ולא יעבור ח"ו על נדרו אם ישיג לתת לו.

זהו מה שהורינו מן השמים אוכיחך ואערכה, ולמוכיחים ינעם וכו' מוכיח אדם ממחליק לשון.

ובהש"ת בטחתי שיכנסו דברי באזניך ותחזור ממדותיך ותתקיים תורת אמת היתה בפיהו וכו' כי מלאך ה' צבאות הוא, ותהיה נאהב לשמים ולבריות, ויהיה תורה וענוה ויראת חטא במקום אחד, כי כן דרכך להיות מודה על האמת והאמת והשלום אהבו.

והנלע"ד כתבתי. הצעיר משה גאלנטי

מכל הלין גבה טורא בין שני החכמים - רמ"ג ראש הרבנים דצפת ורב"א ראש הרבנים דמצרים וירושלים.

היחסים בין רמ"ג לרח"כ

כאמור היה רמ"ג מגדולי תומכיו של רח"כ בפולמוסו עם רב"א. גם בפולמוס אחר שהיה בין רח"כ למהריק"ש במצרים, בפרשת הגט של ניסים ענקרי, מוצאים אנו שעמד רמ"ג לצידו של רח"כ. בשנת שס"ו כתב רמ"ג הסכמה נלהבת על פסקו של רח"כ¹²⁹ בהכשר הגט שסידר (שו"ת זרע אנשים¹³⁰ סי' מה), ובתוך דבריו הוא כותב עליו:

‘אשר ת"ל חכמתו שמענו זה כמה שנים להיותו דיין בקי בחדרי תורה וסודותיה... וכל המטיל דופי בגט זה עתיד ליתן את הדין ולא יהא חלקי עמו, ובאמת לא יכופר לו... אלא ודאי אין דעתם כי אם שנאה ותחרות ולהטיל מום בקדשים... וזיל קרי בי רב הוא, ואפי' מי שלא ראה מאורות מימיו יורה יורה ידין ידין על אשה זו שהיא מותרת לכל אדם...’.

גם מצאנו לרח"כ בקובץ ‘ציון וירושלים’¹³¹ מסכים¹³² לפסק דין של רמ"ג, בכותבו: ‘וכבר הורה זקן, החכם השלם גר"ו, ודבר ה' בפיהו אמת’.

128 רח"כ.

129 לענין פולמוס זה, ראה לע"ע ‘ארשת’ ב עמ' 119 במאמרו של בניהו ‘רבי חייא רופא וספרו מעשה חייא’, ובחבורו של רש"ז הבלין ‘ר' אברהם הלוי בעל גנת ורדים ובני זמנו' ירושלים תשמ"ג.

130 כת"י ירושלים, ביהס"ל 8-2001.

131 שנה א, ירושלים תרנ"ז, עמ' כט. י"ל ע"י ר' יצחק באדהב.

132 בנוסף לרח"כ יש שם הסכמות נפרדות מהחכמים: רבי שמואל די אוזידה, רבי מלכיאל אשכנזי ורבי מנחם די לונזאנו.

הצעת הדברים

לאור כל האמור אנסה לשרטט בדרך אפשר את התפתחות הפולמוס, כדלהלן: השנה היא שנת שמ"ט או ש"ן. ר"ב אשכנזי היה מכהן כראש רבני ירושלים, וסבב הרבה בערים וארצות אחרות, כדי להשיג תמיכה לעניי עירו¹³³, ובין השאר שהה בצפת זמן מה¹³⁴, רב"א לא הכיר כ"כ את רמ"ג אישית¹³⁵, אך ידע להעריכו כגדול הרבנים והמקובלים בצפת¹³⁶. בהזדמנות כלשהי הוא פגש את רמ"ג, חבריו ותומכו של ר"ח כפוסי, והתווכח עמו בריתחא דאורייתא בענין דינו של רח"כ והמוכס, ששניהם כתבו עליו באותו זמן פסקים מנוגדים, ושמא גם בדין אחר. בתוך דבריו זילזל רמ"ג בפלפולים שהשמיע רב"א וכינם 'בלבולים' וכיוצא בזה¹³⁷. וכך נתקבל אצל רב"א הרושם¹³⁸ שרמ"ג אינו עוסק בעיון התלמוד כדבעי. לאחר זמן מה דיבר רב"א ברבים¹³⁹ בגנות דרך לימודו של רמ"ג, שנתגלה לו מתוך שיחתו עמו, ואולי אף מתוך קריאת פסקיו. כאשר שמעו חבריו ומוריו של רמ"ג את הדברים שנאמרו בגנותו, מחו על כבודו, כמתואר באגרתו. דברי ביקורתו של רב"א על רמ"ג היו: שכל לימודו הוא רק בדרך בקיאות ללא סברא, שהוא מגנה את דרך הלימוד בפלפול, ומעדיף את לימוד הזוהר, ואין הוא לומד בספרי הפוסקים¹⁴⁰.

לאחר זמן מה¹⁴¹ עזב רב"א את צפת והמשיך במסעו לקהיר¹⁴², ואז שלח אחריו רמ"ג אגרת תוכחה, ובה תשובות לביקורתו שבעל פה, והוא המודפס קמן. תוכן דברי רמ"ג הם: - כל הדברים שאמרת בשמי אינם נכונים. - בניגוד לדברך,

133 ראה מש"כ לעיל בתולדותיו.

134 ברור מהתשובה שרמ"ג הוא היושב במקומו, שהרי מסופר בה אודות שיעוריו בבית הכנסת 'כל הימים', משמע הוא מצוי בעירו צפת. מאידך רב"א הוצרך שם כמה פעמים לעדות מגידי אמת ובעלי בתים על רמ"ג, נראה שהיה אורח באותו מקום. הוכחה נוספת יש, ממה שכתב רמ"ג: 'ובזו אותך מורי וחברי בדבר זה'. משמע דשם ביתו ואינו מקום רב"א (ובפרט שהיו הדברים במעמד הר"ם אלשיך מצפת). וכן ברור ממה ששינה רמ"ג מלשון הגמרא 'באתרא דלא ידעי ליה' - ל'בגברא דלא ידע לי', שכן רמ"ג שרוי במקומו ומכירים אותו.

135 שכן רמ"ג כותב לו 'בגברא דלא ידעי ליה'. מאידך יש ביטוי אצל רב"א: 'נתגדלנו יחדיו בתורה וכו'. אך זה מכון להיכרותם מילדות בצפת.

136 כנראה מדבריו: 'שאתה הוגה בתורה יומם ולילה וכו'.

137 כמובא בדברי רב"א-יעי"ש בהע' 154 מה שהבאנו לאמת זאת.

138 רושם זה נתחזק אצלו לאחר שבשבת שלאחמ"כ עמד להקשיב מאחורי בית מדרשו של רמ"ג, ושמע את דרך לימודו. ראה תיאורו של רב"א ע"ז.

139 מעמד דומה לזה תיאר ר"ח כפוסי בתשובתו לרב"א ראה 'שלש תשובות' עמ' 27.

140 רב"א הכחיש, בשבועה, שאמר משפט כזה.

141 כך משמע מתוך לשונו הכואבת של רמ"ג, שבעת כתיבת אגרתו עדיין היו רשמי הויכוחים טריים. וכן משמע מסיפורו של רב"א על מה שראה בעיניו 'ביום הש"ק'.

142 תשובתו של רב"א לא נשלחה מצפת, שכן הוא כותב בסוף התשובה: 'ובעוד שגם חבירך [פלוגי] העומד בכאן מרגלא בפומיה וכו', משמע שכעת אין הוא עומד במקומו של רמ"ג. גם הדעת נותנת שאם היו נמצאים באותו מקום לא היו נזקקים לאגרות ארוכות כל כך. וא"כ אפשר שכתבה או בירושלים או בקהיר, שניהם מקומות מגוריו של רב"א (כדי לכתוב על החבר הנ"ל 'מרגלא בפומיה למימר' צריך רב"א להכירו מכבר). ירושלים א"א, שהרי רב"א מפנה את רמ"ג לספריו שבירושלים, ומלשונו שם נראה שאין הוא כעת בירושלים. נמצא אם כן, שהמחלוקת החלה בעת שהיו שניהם באותו מקום - צפת, וכתבי הפולמוס נכתבו בעת שהיה רב"א בקהיר ורמ"ג בצפת.

אני נטוע חזק גם בש"ס וגם בפוסקים ובמיוחד באגדה ובסוד. - מתאר את סדרי הלימוד בישיבתו¹⁴³ והכמות הרבה והמגוונת של פסקים היוצאים מתחת ידו בבית הדין. - מוכיח את רב"א שילמד מוסר.

רב"א השיבו על דבריו בעוז ותעצומה, היא התשובה המודפסת קמן. אף הוא מכחיש כאן את רוב הדברים שציטט רמ"ג בשמו. מזה נראה שאנשי מדון מחרחרי ריב מסרו דברים מזה על זה באופן מוגזם ומוטעה.

לאחר שקיבל רמ"ג לידיו את תשובת רב"א זו, נטל שוב קסתו וכתב לרב"א תשובה נוספת בנידון רח"כ והמוכס שממנו התחיל כל הריב¹⁴⁴ 'בראיות ברורות, אחר סתירת ראיותיו... ויראה אותה כל מבין ספר ומורים הוראות אם האמת אתי'¹⁴⁵.

יש מקום לשער שלסוף עבדו רבנן שלמא בהדיהו. ותקוה לכך מביע רמ"ג בסוף תשובתו הנדפסת אל רב"א:

'ובהשי"ת בטחתי שיכנסו דברי באזניך ותחזור ממדותיך ותתקיים תורת אמת היתה בפיהו וכו' כי מלאך ה' צבאות הוא, ותהיה נאהב לשמים ולבריות, ויהיה תורה וענוה ויראת חטא במקום אחד, כי כן דרכך להיות מודה על האמת והאמת והשלום אהבו'.

וכן גם מציע רב"א בתשובה דנן:

'ועד אני כי ת"ל נתגדלנו יחד בתורה וביראת חטא, ומה שעבר עבר, ועתה שמע בקולי איעצך עצת שלום...'

סמך לכך יש בתשובת רמ"ג המאוחרת¹⁴⁶ שבכתב יד ('זרע אנשים' סי' מה):

'שנתתי לבי לימים קדמונים, זכרתי ימים מקדם שנות עולמים, תלמידי חכמים שבמצרים כלם אהובים רעים, מרצים זה לזה כאחים, תורה ויראת חטא אהבה וחבה היה בהם, ועתה ההפך, עליהם בלהות השנאה וקנאה ותחרות ח"ו קטיגוריא וכו'.

שמעת מינה מיהת שבעבר נתרצו עמו חכמי מצרים.

זמן כתיבת האגרות

לפי סדר התשובות שנכתבו בנידון פולמוס רח"כ (ראה פרק 'נספחים') נמצאת תשובתו של ר"ש גאביוזן לפני תשובת ר"ש דוראן, ומאחר שבאחרונה יש תאריך: אדר ב' ש"ן, נמצא שתשובתו של רש"ג נכתבה קודם לתאריך זה¹⁴⁷, ותשובת רב"א דנן קדמה לזו

143 חלק זה הושמט ברובו ע"י המעתיקים.

144 כנראה שנוכח לדעת שתשובתו הראשונה בנידון המוכס היתה קצרה מדי ובלתי מנומקת. ראה לשון רמ"ג (שו"ת רמ"ג סי' פט): 'מלבד אשר כתבתי פעם ראשונה וחתמו עמי כל חכמי העיר'. משמע שם שהתשובה הראשונה אופיינה יותר כפסק הלכה, ללא משא ומתן הלכתי. [השוה למש"כ רב"א בתשו' סי' יד, שנכתב באותן שנים: 'שאלה זו כבר נשאלה לפני רבני וחכמי הגליל יצ"ו, ולהיות כי הכל חייבים לקבל דבריהם מבלי חקירה, בעבור כי רבו שנותם וחכמתם מזולתם, לכן השיבו בקוצר...']

145 לשון רמ"ג בסי' פט. פרט זה, שתשובת רמ"ג הנדפסת היא מאוחרת לאגרות דנן, אינו מוכרח, אך הוא מסביר היטב מדוע כתב רמ"ג ב' תשובות בנידון. ויש ראייה להנחה זו, ראה לעיל הע' 127.

146 משנת שס"ו, י"ד שנה לאחר פטירת רב"א. התשובה היא בעד רח"כ ונגד מהריק"ש.

147 וכו' מסתבר, שהרי במצרים הוא דר ור"ש דוראן באלזיר.

של רש"ג שהרי היא מצוטטת אצל רש"ג בסוף תשובתו, משמע שלא מזמן היא נכתבה. לפי זה אפשר לצמצם את זמן כתיבת האגרות לראשית שנת ש"ן¹⁴⁸.

מלאכת העריכה

כתב היד היה קשה מאד לקריאה בהרבה מקומות, ובסייעתא דשמיא זכיתי לפענחו כמעט כולו.

לפעמים נאלצתי להאריך בהערות בביאור דברי הגאונים הכותבים, אם משום שדברו ברמיזה, אם משום שכתב היד באותו מקום מטושטש ביותר ונמחקו התיבות ואילמלי הביאור לא היו הדברים מובנים.

במקומות שהכתב בלתי קריא או הנייר קרוע, ציינתי ... על כל תיבה חסירה - ע"פ השערה קרובה או רחוקה.

תיבות שקריאתן מסופקת - ציינתי בהערות עליהן.

טעויות המעתיק, או תיבות שאחשוב שהושמטו על ידו, ציינתי רק בהערות.

תיבות שהוספתי בהשערה, סגרתי בסוגריים מרובעות.

תיבות שנוספו ע"י המעתיק - באו באות נשזיה.

אגרת רמ"ג באה פעמיים - 1. שחזור של מה שנותר מהאגרת, ברציפות. וכאן הוספתי את הערותי. 2. כפי שהוא בכת"י: זה לעומת זה, קטעים מאגרת רמ"ג באותיות קטנות ואחריה תשובות רב"א. באותיות מודגשות. בפעם השניה הצגתי את אגרת רמ"ג ללא הערות, אך עם כותרות המעתיק וסימני ההשגות של רב"א.

תודתי נתונה למנהלי ספריית הבודליאנה באוקספורד THE BODLEIAN LIBRARY שסיפקו לנו צילומים מיוחדים מכתב היד, ואישרו לנו לפרסם את התעודה. וכן להרב יהושע געטר שליט"א שהשתדל הרבה בענין זה. רב תודות להרב בצלאל דבליצקי שליט"א שהעירני כמה הערות מחכימות שהיו לי לתועלת, וכן להרב משה הלל שליט"א שסייעני בהשלמת המאמר.

אשר זינגר

מכון אהבת שלום